

TOMASZ KRZYŻOWSKI* – KRAKÓW

ZAGŁADA DZIEDZICTWA HISTORYCZNO-KULTUROWEGO KOŚCIOŁA ORMIAŃSKIEGO W POLSCE W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ ORAZ PRÓBY JEGO RATOWANIA

THE FALL OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE ARMENIAN CHURCH IN POLAND DURING WORLD WAR II AND ATTEMPTS TO SAVE IT

Abstract

The period of World War II brought severe and irreversible consequences for the functioning of the Armenian Catholic Church in Poland. Repression by the Soviets and Germans against the clergy and faithful, the outlawing of church institutions and the expatriation of the population into post-war Poland led to the liquidation of the Armenian Archdiocese of Lviv. The archival, library and museum collections stored in Lviv and in parish churches in the provinces suffered significantly. The looting of cultural property and the deliberate destruction of book collections and archival collections are also part of the strategies of the occupying powers, especially the Soviets. This was the case with the furnishings of the Armenian archbishops' palace, the Armenian Benedictine monastery and the cathedral chapter buildings. The collections were nationalized and incorporated into the resources of state institutions: libraries, archives, and museums of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Thus, the book collections, manuscripts, textiles and liturgical paraphernalia and other mementos of Armenian culture, which had been accumulated for several centuries, were decomposed and lost. The article discusses the losses suffered and attempts to reconstruct the fate of the collections of individual institutions: the library of Archbishop Józef Teodorowicz, the library and archives of the Armenian chapter, the consistory archives, the Armenian Archdiocesan Museum, and the furnishings of the Armenian Ca-

* Tomasz Krzyżowski – dr historii, pracownik naukowo-badawczy w Ośrodku Badań nad Kulturą Ormiańską w Polsce, Polska Akademia Umiejętności w Krakowie
e-mail: krzyzowskit@interia.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7193-5661>

thedral in Lviv and the churches of the former Armenian Archdiocese. Reconstructing the fate of the aforementioned collections is not easy due to gaps in archival documentation and the relocation of collections during the occupation and in the post-war period. Some works of art and memorabilia of Armenian provenance have been transported by clergy and laity to Poland and are currently stored at the Armenian Polish Culture and Heritage Foundation in Warsaw and the Ossoliński National Institute in Wrocław.

Keywords: Armenian Church; World War II; Armenian culture; Armenian libraries; Southeastern Borderlands

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Okres II wojny światowej przyniósł dotkliwe i nieodwracalne skutki dla funkcjonowania Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce. Represje Sowieców i Niemców wobec duchowieństwa i wiernych, delegalizacja instytucji kościelnych i ekspatriacja ludności w granice Polski powojennej doprowadziły do likwidacji lwowskiej archidiecezji ormiańskiej. Znacznie ucierpiały zbiory archiwalno-biblioteczne i muzealne przechowywane we Lwowie i w kościołach parafialnych na prowincji. W strategii okupantów, zwłaszcza sowieckich, wpisuje się również grabież dóbr kultury oraz celowe niszczenie księgozbiorów i archiwaliów. Tak było w przypadku wyposażenia pałacu arcybiskupów ormiańskich, klasztoru Benedyktynek Ormiańskich czy budynków kapituły katedralnej. Zbiory zostały znacjonalizowane i włączone do zasobów instytucji państwowych: bibliotek, archiwów, muzeów Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki. W ten sposób gromadzone przez kilka stuleci księgozbiory, rękopisy, tekstylia i paramenty liturgiczne oraz inne pamiątki kultury ormiańskiej uległy dekompletacji i zagładzie. W artykule omówiono poniesione straty oraz dokonano próby odtworzenia losów zbiorów poszczególnych instytucji: biblioteki abp. Józefa Teodorowicza, biblioteki i archiwum kapituły ormiańskiej, archiwum konsystorskiego, Archidiecezjalnego Muzeum Ormiańskiego oraz wyposażenia katedry ormiańskiej we Lwowie i kościołów dawnej archidiecezji ormiańskiej. Odtworzenie losów wspomnianych zbiorów nie jest łatwe z uwagi na braki w dokumentacji archiwalnej oraz przemieszczenia zbiorów w okresie okupacji i w latach powojennych. Niektóre dzieła sztuki i pamiątki proveniencji ormiańskiej zostały przewiezione przez osoby duchowne i świeckie do Polski i aktualnie przechowywane są w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie i Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Słowa kluczowe: Kościół ormiański; II wojna światowa; kultura ormiańska; biblioteki ormiańskie; Kresy Południowo-Wschodnie

Wprowadzenie

Dzieje Kościoła ormiańskiego w Polsce w okresie II wojny światowej były przedmiotem studiów historycznych kilku autorów, choć nie doczekały się

dotychczas całościowego ujęcia. Stosunkowo najwięcej wiemy na temat martyrologii duchowieństwa ormiańskiego: prześladowań przez Sowietów i Niemców, procesów i zsyłek do więzień i łagrów¹. W szeregu ważnych zagadnień związanych z funkcjonowaniem archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego w okresie okupacji sowieckiej i niemieckiej ważną kwestią pozostaje prześledzenie losów obiektów sakralnych oraz artefaktów kultury ormiańskiej: rękopisów, księgozbiorów, dzieł sztuki, muzealiów, paramentów i tekstyliów liturgicznych oraz innych pamiątek będących w posiadaniu instytucji kościelnych. Przedmioty te stanowiły dużą wartość historyczną dla diaspory ormiańskiej w Polsce.

Tytułem wprowadzenia warto przypomnieć, że przed wybuchem II wojny światowej lwowska archidiecezja ormiańska podzielona była na trzy dekanaty: lwowski, stanisławowski i kucki oraz osiem parafii: we Lwowie, Brzeżanach, Stanisławowie, Łyścu, Tyśmienicy, Kutach, Śniatynie i Horodence. Do archidiecezji inkardynowanych było kilkunastu duchownych, a liczba wiernych oscylowała w granicach 3000 osób. Z ważniejszych instytucji wymienić należy kapitułę katedralną, zakon benedyktynek ormiańskich wraz z prowadzoną przez zakonnice szkołą żeńską, Zakład Wychowawczy im. Józefa Torosiewicza, bank Mons Pius, Archidiecezjalny Związek Ormian². Po śmierci abp. Józefa Teodorowicza (4 grudnia 1938) Stolica Apostolska nie mianowała nowego ordynariusza archidiecezji ormiańskiej, dlatego jej rządcą pozostał wikariusz kapitulny ks. infułat Dionizy Kajetanowicz³.

¹ J. Wołczański, *Martyrologium księży ormiańskokatolickich w archidiecezji lwowskiej po II wojnie światowej w świetle źródeł sowieckich*, w: *Polacy w Armenii*, red. E. Walewander, Lublin 2000, s. 193-219; J. Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów 2002, s. 213-236 (tekst z niewielkimi poprawkami opublikowany również: J. Smirnow, *Das Schicksal der armenisch-katholischen Kirche in Galizien während des zweiten Weltkriegs und in der Nachkriegszeit*, „Resovia Sacra”, (2007/2008) nr 14-15, s. 221-239); Y. Dashkevych, *Likvidatsiia virmeno-katolytskoi Tserkvy v Halychyni 1945 r.*, w: tegoż, *Virmeny v Ukraini dorohamy tysiacholit*. Zbirnyk naukovykh prats, Lviv 2012, s. 1072-1074; T. Krzyżowski, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu. Okres sowiecki i postsowiecki*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, (2014) nr 78-79, s. 24-36; S.L. Azizian, *Stanovyshe Lvivskoi arkhidiietsezii virmenskoj katolytskoi Tserkvy pid chas Druhoi svitovoi viiny*, „Skhidnyi Svit”, (2016) nr 4, s. 29-40; G. Pełczyński, *Represje wobec duchowieństwa Archidiecezji Ormiańskokatolickiej we Lwowie podczas drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu*, „Zesłaniec. Pismo Rady Naukowej Zarządu Głównego Związku Sybiraków”, (2019) nr 76, s. 63-69; T. Krzyżowski, *Ze Lwowa na Dolny Śląsk: wojenne i powojenne losy benedyktynek ormiańskich*, w: *Niewiasty z pastoralami. Portrety księń klasztoru benedyktynek ormiańskich we Lwowie: historia, konteksty, konserwacja*, red. A.A. Zięba, Warszawa-Kraków 2021, s. 101-112; T. Arutiunov, B. Levyk, *Virmeny v istorii Lvova*, Lviv 2021, s. 107-194, 224-236.

² Podstawowe dane na temat archidiecezji i działających w niej instytucji oraz składu personalnego duchowieństwa według stanu na 1939 rok zob. *Schematismus archidiececesis leopoliensis ritus armeno-catholici pro anno Domini 1939*, Leopoli 1939, passim; Ł. Krucki, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego w świetle schematyzmu archidiecezjalnego z 1939 r.*, „Roczniki Teologiczne”, (2017) nr 4, s. 75-97.

³ Sytuację w archidiecezji po śmierci abp. Teodorowicza i wybór jego następcy przedstawiono w artykule: T. Krzyżowski, *Kuliszy nominacji następcy ormiańskokatolickiego arcybiskupa Lwowa*

Zanim przejdziemy do omówienia zbiorów poszczególnych instytucji w okresie II wojny światowej i w latach powojennych, konieczna jest zwięzła charakterystyka ich stanu posiadania w roku 1939. To pomoże w ukazaniu skali zniszczeń i przemieszczeń dokonanych w omawianym okresie historycznym. Miejscem przechowywania cennych dzieł sztuki i pamiątek była katedra ormiańska we Lwowie. Chodzi zarówno o wyposażenie świątyni: ołtarze, obrazy, rzeźby, organy, konfesjonały, epitafia, jak i paramenty oraz tkaniny liturgiczne przechowywane w zakrystii i skarbcu: złote i srebrne kielichy, puszki na komunikanty, naczynia na oleje święte, pastorały, lichtarze, krzyże procesyjne i ołtarzowe, trybularze, relikwiarze, monstrancje, kandelabry, tace z blachy, ponad 200 ornatów, kilkadziesiąt kap, dalmatyk i tunicell, ponad 30 antependiów, kilka inful biskupich, rękawiczki i pantofle używane podczas liturgii pontyfikalnych i inne⁴.

Cenne pamiątki przechowywano w rezydencji arcybiskupiej. Do najcenniejszych należały pontyfikaalia: złoty krzyż pektoralny z wizerunkiem Chrystusa z kości słoniowej, pastorał i pierścień, a także obraz przedstawiający Najświętszą Rodzinę z kaplicy pałacowej datowany na XV wiek. Ponadto: pacyfikały, obrazy olejne i litografie o tematyce sakralnej, portrety arcybiskupów ormiańskich i papieży, zabytkowa porcelana i meble. Na uwagę zasługuje także księgozbiór o tematyce teologicznej w kilku językach oraz kolekcja rękopisów w języku ormiańskim, w tym słownik ormiańsko-łaciński autorstwa ks. Stefana Roszki z XVIII wieku, księgi liturgiczne, żywoty świętych itp.⁵

Wartościowe zbiory archiwalne i biblioteczne znajdowały się w archiwum ormiańskiej kapituły katedralnej. Przechowywano tam najcenniejszy zabytek piśmiennictwa ormiańskiego należący do Ormian polskich – Ewangeliarz ze Skewry z 1198/1199 roku. Ponadto wspomnieć należy różnego rodzaju księgi liturgiczne, rękopisy i dokumenty oraz bibliotekę kapitulną reaktywowaną w 1933 roku. Szacowany na kilka tysięcy woluminów księgozbiór zawierał cenną dla ormiańskiego środowiska kościelnego literaturę, głównie z tematyki teologicznej i ormiańskiej. Odrębną instytucją było Archiwum Kurii Arcybiskupiej, gdzie przechowywano akta konsystorza ormiańskiego. Wiele cennych armeniców zdeponowano w Archidiecezjalnym Muzeum Ormiańskim przy ul. Ormiańskiej 13. Muzeum powstało na bazie eksponatów zgromadzonych na Wystawie Zabytków Ormiańskich w 1932 roku. Była to samodzielna instytucja, której zadaniem było pozyskiwanie, katalogowanie oraz udostępnianie zwiedzającym dzieł sztuki i pamiątek związa-

Józefa Teodorowicza, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, (2018) nr 5, s. 249-263.

⁴ Na temat wyposażenia świątyni zob. D. Kajetanowicz, *Katedra ormiańska i jej otoczenie (przewodnik)*, Lwów 1926, s. 25-28; J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Warszawa 2001, s. 83-84; T. Krzyżowski, *Inwentarz katedry ormiańskiej i probostwa we Lwowie z 1880 roku, w: Ormianie polscy: kultura i dziedzictwo. Studia i materiały źródłowe zebrane dla uczczenia jubileuszu dziesięciolecia Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich*, red. A.A. Zięba, Warszawa-Kraków 2016, s. 233-272.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół 304 C. K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty, sygn. 12 k, Inwentarz Arcybiskupstwa obrz. ormiańsko-katolickiego we Lwowie, Lwów 1901, k. 500-522.

nych z polskimi Ormianami. Ciekawe muzealia, archiwalia i księgozbiory przechowywano w parafiach lwowskiej archidiecezji ormiańskiej. Prym w tej materii wiodła parafia w Stanisławowie, gdzie oprócz cennego, barokowego wyposażenia świątyni zachowała się imponująca kolekcja iluminowanych rękopisów i rzadkich druków ormiańskich⁶.

W obliczu dwóch totalitaryzmów: sytuacja archidiecezji ormiańskiej w latach 1939-1944

W 1939 roku pod okupacją sowiecką znalazły się niemal wszystkie parafie archidiecezji ormiańskiej, a w 1940 roku, po zajęciu przez Sowietów części Bukowiny, podobny los spotkał parafię ormiańską w Czerniowcach. Wprawdzie struktury kościelne formalnie pozostawały niezmiennie, to funkcjonowanie instytucji kościelnych było bardzo utrudnione, a w niektórych przypadkach zupełnie niemożliwe. Nabożeństwa w kościołach ormiańskich w okresie II wojny światowej, wyjąwszy sytuacje związane z brakami kadrowymi duchowieństwa, sprawowano regularnie. Niektórzy księża ormiańscy włączyli się w działalność podziemia niepodległościowego: ks. Bogdan Agopsowicz pomagał żołnierzom polskim w przedostaniu się do Rumunii i zginął w maju 1940 roku, zastrzelony przez Sowietów podczas przeprawy przez rzekę Czeremosz w Kutach, z kolei ks. Adam Rosco Bogdanowicz należał do Związku Walki Zbrojnej, za co został aresztowany i zamordowany przez NKWD 24 czerwca 1941 roku⁷.

Cennych informacji na temat sytuacji w archidiecezji ormiańskiej w okresie tzw. pierwszej okupacji sowieckiej dostarcza raport ks. Dionizego Kajetanowicza zawarty w liście abp. Andrzeja Szeptyckiego do nuncjusza apostolskiego na Węgrzech abp. Angelo Rotty. W dokumencie z 30 sierpnia 1941 roku ks. Kajetanowicz wspomina, że po niespełna dwóch latach rządów sowieckich archidiecezja poniosła ogromne straty zarówno w wymiarze materialnym, jak i duchowym. Podaje, że prawie połowa wiernych została wywieziona do Rosji, a wiele osób zostało zamordowanych. Mimo terroru bolszewickiego ducha wiernych nie udało się złamać, pobożność wiernych wręcz wzrosła, o czym świadczy liczna frekwencja na nabożeństwach. Prześladowania nie ominęły także kapłanów, którzy byli aresztowani i przesłuchiwani. Władze sowieckie zajęły pałac arcybiskupi i budynki należące do kapituły katedralnej, pozbawiając ją dochodów, oraz skonfiskowali zbiory archiwalno-biblioteczne. Na katedrę i inne kościoły urzędnicy sowieccy nałożyli wysokie podatki, których duchowieństwo nie było w stanie spłacić. W związku z tym proboszcz katedry ks. Kajetanowicz zmuszony był sprzedać, co miał, aby ocalić świątynię przed zamknięciem i przeznaczeniem na cele świeckie. Dzięki determinacji duchowieństwa i wiernych katedra oraz pozostałe kościoły archidiecezji pozostawały czynne przez cały okres II wojny światowej. Autor ra-

⁶ Szerzej na temat zbiorów archiwalno-bibliotecznych i muzealnych zob. T. Krzyżowski, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskokatolickiego w latach 1902-1938*, Kraków 2020, s. 501-534.

⁷ Tenże, *Ksiądz Adam Roszko-Bogdanowicz (1898-1941) we wspomnieniach Marii Kapri (1894-1985)*, „Nasza Przyszłość”, 135 (2021), s. 295; T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001, s. 24.

portu stwierdził, że funkcjonariusze sowieccy nie ukrywali zamiarów całkowitego zrujnowania i likwidacji archidiecezji ormiańskiej. Skończył jednak optymistycznym stwierdzeniem: „Wszystkich księży trzyma przy życiu żywa wiara w lepszą przyszłość i w tryumf sprawy Bożej”⁸.

Z powodu działań wojennych ucierpiał także zakon benedyktynek ormiańskich. W listopadzie 1939 roku w klasztorze Sowieci zakwaterowali 60 uchodźców, a w kwietniu 1940 roku eksmitowali mniszki, które zamieszkały w swoim gospodarstwie na Pasiekach Łyczakowskich. Zakonnice zabrały ze sobą najcenniejsze przedmioty, w tym elementy wyposażenia kaplicy klasztornej. Cenniejsze dzieła sztuki zdeponowały w katedrze ormiańskiej i banku Mons Pius, m.in. obraz Matki Bożej z ołtarza głównego kaplicy klasztornej oraz krzyż ołtarzowy. Kaplica została zdewastowana przez nowych lokatorów, pozostawione w niej elementy wyposażenia: podłogę i ławki Sowieci i Ukraińcy porąbali siekierami, obrazy sakralne usunęli z ram i wstawili w ich miejsce portrety Józefa Stalina, szyby w oknach powybijali, pozostałe przedmioty ukradli⁹.

W okresie okupacji niemieckiej (1941-1944), mimo dokumentów Generalnego Gubernatorstwa respektujących prawa Kościoła katolickiego wszystkich obrządków do normalnego funkcjonowania¹⁰, działalność duchowieństwa i instytucji kościelnych była ograniczona i podlegała ciągłej inwigilacji. Ksiądz Dionizy Kajetanowicz zaangażował się w pomoc ludności żydowskiej, wystawiając jej fałszywe metryki chrzcielne. 13 kwietnia 1943 roku został aresztowany przez Gestapo, lecz dzięki interwencji metropolity grekokatolickiego Andrzeja Szeptyckiego i wysokiej kaucji został zwolniony¹¹. W okresie okupacji niemieckiej poprawie uległa sytuacja benedyktynek ormiańskich, które ponownie zamieszkały w klasztorze, dostając do dyspozycji kilka pomieszczeń. Po ponownym wkroczeniu do Lwowa Armii Czerwonej w lipcu 1944 roku, w wyniku toczonych walk, doszło do uszkodzeń budynku klasztornego, m.in. naruszenia dachu i pęknięcia ścian¹².

Zbiory archiwalne, biblioteczne i muzealne

Na anektowanych terenach Sowieci organizowali własną sieć archiwalną. Polegało to na prowadzonej na masową skalę komasacji archiwaliów instytucji państwowych, kościelnych i społecznych, które podlegały nacjonalizacji. W atmosferze chaosu, nie zważając na warunki atmosferyczne, skonfiskowane archiwalia gromadzono w lwowskich klasztorach dominikanów i franciszkanów. O akcji mającej na celu koncentrację zbiorów wspomina w swoim sprawozdaniu Łucja Charewiczowa:

⁸ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes: 1939-1945*, Première partie: 1939-1941, éd. par P. Blet et al., Città del Vaticano 1967, s. 441-442.

⁹ Krzyżowski, *Ze Lwowa na Dolny Śląsk*, s. 103-104.

¹⁰ *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli. Dokumenty i materialy*, t. 1, 1939-1953, red. Y. Slyvka, Kyiv 1995, s. 164-165.

¹¹ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, parte terza, 1686-1954, Roma 1988, s. 379.

¹² Krzyżowski, *Ze Lwowa na Dolny Śląsk*, s. 105.

Wśród śniegów i deszczów przy współpracy zebranych z ulicy ludzi zwożono tam akta najrozmaitszych instytucji państwowych i kościelnych, albowiem te ostatnie z miejsca stały się „derżawnymi”. Spiesznie wycofywano spod nadzoru duchowieństwa zarówno archiwa zakonne jak i kapituł oraz konsystorzys wszystkich trzech katolickich obrządków: rzymskiego, greckiego i ormiańskiego, a także gmin wyznaniowych: protestanckiej i żydowskiej¹³.

Konfiskacie podlegały także księgozbiory instytucji publicznych, kościelnych i prywatnych dysponentów. Po częściowym zajęciu przez Sowieków budynków kapituły ormiańskiej i pałacu arcybiskupiego znajdujące się tam zbiory biblioteczne przedstawiciele nowej władzy zdeponowali na wieży katedralnej. Po jakimś czasie książki zrzucano na dziedziniec i palono, niektóre wydawnictwa darto z przeznaczeniem na papier toaletowy¹⁴. Skala dokonanych wówczas zniszczeń pozostaje nieznana. Po pewnym czasie, 13 lutego 1940 roku, oddział kompletowania zbiorów Lwowskiej Filii Biblioteki Akademii Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki¹⁵ (LFBAN USSR) został upoważniony do konfiskaty księgozbiorów instytucji publicznych i kolekcji prywatnych. Narażone były szczególnie zbiory pozostawione bez opieki oraz przechowywane w lokalach, które władza sowiecka przejmowała na własne potrzeby. W sierpniu 1940 roku zabezpieczono i umieszczono w LFBAN USSR fragmenty biblioteki i archiwum abp. Józefa Teodorowicza, o czym będzie jeszcze mowa niżej. 14 sierpnia 1940 roku skonfiskowano księgozbiór ormiańskiej kapituły katedralnej, liczący ok. 3000 woluminów. Prawdopodobnie wtedy przejęto także archiwum kapitulne, archiwum kurii arcybiskupiej oraz bibliotekę Archidiecezjalnego Związku Ormian. W maju 1941 roku rękopisy z archiwum kapitulnego uporządkował filolog i bibliotekarz Kazimierz Giebułtowski¹⁶. Również w LFBAN USSR zdeponowano archiwum kurii arcybiskupiej, które w 1975 roku zostało przekazane do Centralnego Pań-

¹³ M. Matwijów, *Sprawozdanie „Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie” z 1940 r.*, „Rocznik Lwowski”, (1997-1998) s. 9-10.

¹⁴ T. Krzyżowski, *Biblioteka arcybiskupa ormiańskiego Józefa Teodorowicza: jej losy w czasie II wojny światowej i w latach powojennych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 199-200.

¹⁵ Po zajęciu Lwowa przez Sowieków w 1939 roku Zakład Narodowy im. Ossolińskich przemianowano na Lwowską Filię Biblioteki Akademii Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki (LFBAN USSR). W okresie sowieckim biblioteka kilkakrotnie zmieniała nazwę, od 2008 roku funkcjonuje pod nazwą Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyła Stefanyka.

¹⁶ *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv*, t. 1, 1939-1945: *zbirnyk dokumentiv i materialiv*, nauk. red. G. Svarnyk, Lviv 2010, s. 120, 131; T. Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego we współczesnych zbiorach lwowskich archiwów, bibliotek i muzeów*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 3 (2015) s. 99-101.

stwowego Archiwum Historycznego USSR¹⁷, gdzie tworzy zespół pod nazwą Ormiański Konsystorz Metropolitalny¹⁸.

Po zajęciu Lwowa przez Niemców w czerwcu 1941 roku nastąpiły zmiany w działalności bibliotek i archiwów. Nowe władze starały się przywrócić stan organizacyjny sprzed wybuchu wojny. Podjęto decyzje o zwrocie księgozbiorów przedwojennym dysponentom. W tym czasie ks. Dionizy Kajetanowicz zwrócił się do dr. Mieczysława Gębarowicza z prośbą o zwrot skonfiskowanych przez Sowieców archiwaliów i książek ze zbiorów kapitulnych. Gębarowicz przekonał go jednak, że lepiej będzie, jak zbiory pozostaną w dotychczasowym, bezpiecznym miejscu jako depozyt, na co Kajetanowicz wyraził zgodę¹⁹. Z powodu braku spisów zdawczo-odbiorczych i inwentarzy charakterystyka wspomnianych zbiorów archiwalno-bibliotecznych jest obecnie niemożliwa. Prawdopodobnie w kolejnych latach zostały przynajmniej częściowo zinwentaryzowane²⁰ i włączone do zasobu Lwowskiej Biblioteki Akademii Nauk USSR²¹.

Likwidacji uległo także Archidiecezjalne Muzeum Ormiańskie. Według relacji ks. Franciszka Jakubowicza po wkroczeniu Sowieców do Lwowa we wrześniu 1939 roku zbiory muzealne zostały zapieczętowane przez urzędników sowieckich. Prawdopodobnie w maju 1940 roku muzealia przetransportowano do nowo powstałego Muzeum Historycznego. Przemieszczenia zbiorów muzealnych w czasie II wojny światowej i w okresie powojennym spowodowały, że niektóre z nich zostały zniszczone lub rozkradzione, zatracając swoją proveniencję²². W związku z reorganizacją kolekcji muzealnych we Lwowie w latach powojennych część eksponatów ormiańskiej proveniencji władze Muzeum Historycznego przekazały do Galerii Obrazów (obecnie Lwowska Galeria Sztuki), do Muzeum Religii i Ateizmu

¹⁷ Taka nazwa funkcjonowała w latach 1958-1991. Po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości nazwę zmieniono na Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie. P. Kennedy Grimsted, *Archives and manuscript repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia*, Book 1, *General bibliography and institutional directory*, Princeton 1988, s. 512.

¹⁸ Szerzej na temat przemieszczeń archiwaliów w okresie powojennym oraz zawartości treściowej tego zespołu archiwalnego zob. Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła*, s. 103-104. Inwentarz wydany został drukiem: J. Wołczański, *Inwentarz archiwum Kurii archidiecezji ormiańskokatolickiej we Lwowie za lata 1616-1939*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 90 (2008) s. 233-285.

¹⁹ M. Matwijów, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939-1946*, Wrocław 2003, s. 116, 120-121, 175.

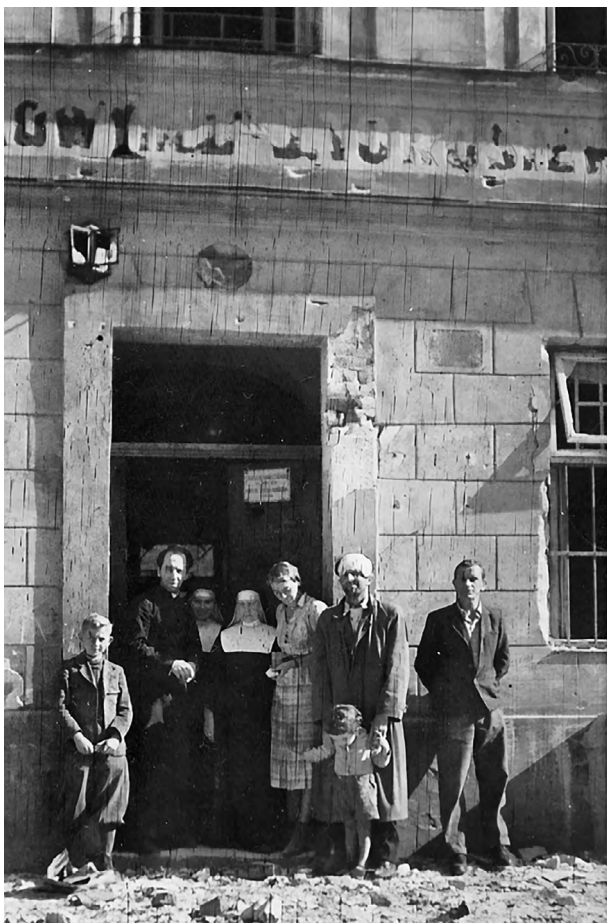
²⁰ Kilka książek ze zbiorów kapitulnych autor odnalazł w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy im. W. Stefanyka. Niewykluczone, że w latach powojennych zbiory mogły ulec zniszczeniu, gdyż literaturę religijną usuwano z zasobu biblioteki, przeznaczając na makulaturę. Relacja ustna Ireny i Jadwigi Zappe, Lwów 1 lipca 2011.

²¹ Taka nazwa biblioteki obowiązywała w latach 1944-1964. Jurij Smirnow podaje, że biblioteka kapituły katedralnej została przekazana do Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego we Lwowie. Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie*, s. 221. Teza ta nie znajduje jednak potwierdzenia w dokumentach archiwalnych. Próby odnalezienia przez niżej podpisanego w bibliotece wspomnianego zasobu książek z biblioteki kapitulnej nie przyniosły pozytywnego rezultatu.

²² Szerzej na ten temat zob. T. Krzyżowski, *Koncepcja powstania Archidiecezjalnego Muzeum Ormiańskiego we Lwowie: stan i perspektywy badań*, w: *Polskie muzealnictwo w okresie międzywojennym*, red. A. Degler, Wrocław 2024, s. 329-347.

(obecnie Muzeum Religii) oraz do Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego, gdzie przechowywane są do dzisiaj. Rozproszenie zgromadzonych przed wojną armeniców położyło kres idei zebrania w jednej instytucji kolekcji pamiątek związanych z dziejami Ormian polskich²³.

Nieznane pozostają losy biblioteki i wyposażenia Archidiecezjalnego Związku Ormian, skwapliwie gromadzone w okresie międzywojennym. Dwie publikacje pochodzące z tej biblioteki odnaleziono w magazynie składowym Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka, zlokalizowanym w nawie bocznej kościoła pobenedyńskiego (obecnie cerkwi św. Andrzeja)²⁴. Niektóre przedmioty pochodzące z pałacu arcybiskupiego, Archidiecezjalnego Związku Ormian czy kurii arcybiskupiej zasiliły kolekcje prywatne. Nie posiadamy danych na temat wyposażenia Zakładu Naukowego im. Torosiewicza. Wiadomo, że podczas działań wojennych w 1944 roku budynek został poważnie uszkodzony²⁵ (il. 1).

Il. 1. Ksiądz Franciszek Jakubowicz z siostrami służebniczkami dębickimi przed wejściem do Zakładu im. Józefa Torosiewicza we Lwowie, 1945 rok, fot. Z. Bober ze zbiorów T. Krzyżowskiego

²³ Wykaz muzealiów z Archidiecezjalnego Muzeum Ormiańskiego przechowywanych aktualnie w muzeach lwowskich zob. I. Haiuk, *Iliustrowana entsyklopediia Virmenskoi kultury v Ukraini s katalogizovanim dodatkom pereliku pamiatok virmenskoi kultury v muzeiakh ta zapovidnykakh*, t. 1, Lviv 2012, passim.

²⁴ Relacja pisemna dr Urszuli Paszkiewicz, Warszawa 28 grudnia 2022.

²⁵ Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie*, s. 221.

Księgozbiory i archiwa duchowieństwa ormiańskiego

Najbardziej wnikliwie przebadano dotychczas zbiory biblioteczne abp. Józefa Teodorowicza. Hierarcha zgromadził imponujący księgozbiór, szacowany na kilkanaście tysięcy woluminów, z zakresu szeroko pojętej humanistyki, zwłaszcza z różnych gałęzi teologii, literatury pięknej, prawa kanonicznego, historii, sztuki itp. Zbiory przed II wojną światową, przynajmniej częściowo, zostały zinwentaryzowane, o czym świadczy zachowany katalog. W 1939 roku, po zajęciu pałacu arcybiskupiego przez okupantów sowieckich, księgozbiór został częściowo rozkradzony i zniszczony. Dopiero w sierpniu 1940 roku oddział koncentracji LFBAN USSR przejął zbiory biblioteczne i włączył do zasobu biblioteki. Część z nich tam pozostała i znajduje się do dzisiaj w Lwowskiej Narodowej Bibliotece im. Wasyla Stefanyka. Fragment przedwojennej kolekcji, w tym kilkadziesiąt starodruków, przewieziono w latach 1945-1946 do Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu i do kilku innych instytucji²⁶. W pałacu arcybiskupów ormiańskich znajdowały się również cenne rękopisy ormiańskie, wcielone do zbiorów bibliotecznych abp. Teodorowicza podczas prac inwentaryzacyjnych przed II wojną światową, spuścizna piśmiennicza hierarchy wraz z korespondencją i dokumentami osobistymi. Znajdowały się tam również pamiątki związane z osobą niedawno zmarłego arcybiskupa. W okresie II wojny światowej spuścizna została zdekompletowana i w nie do końca wyjaśnionych okolicznościach zasilila zbiory kilku instytucji. Podczas konfiskaty fragmentów księgozbioru hierarchy w sierpniu 1940 roku zabrano również materiały archiwalne. 6 stycznia 1941 roku z oddziału koncentracji LFBAN USSR do oddziału rękopisów przekazano 23 rękopisy z biblioteki abp. Teodorowicza. Były to: mszały, brewiarze, śpiewniki i inne księgi liturgiczne, słownik łacińsko-ormiański, miscellanea religijne oraz rękopisy niezidentyfikowane²⁷. Dane z marca i kwietnia 1941 roku podają, że Kazimierz Giebułtowski, pracownik działu rękopisów, dokonał wstępnego uporządkowania rękopisów Józefa Teodorowicza²⁸. Ostatecznie w LFBAN USSR został niewielki poszyt papierów po Teodorowiczu, gdyż wspomniane wyżej rękopisy w języku

²⁶ Szczegóły na temat zawartości księgozbioru oraz jego losów w okresie II wojny światowej zob. Krzyżowski, *Biblioteka arcybiskupa ormiańskiego Józefa Teodorowicza*, s. 179-206; tenże, *Starodruki z kolekcji arcybiskupa Józefa Teodorowicza: przyczynek do badań bibliofilstwa w środowisku Ormian polskich*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 9 (2022) s. 135-151.

²⁷ Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka, Oddział Rękopisów (dalej: LNNBUL), f. 9, sp. 3896/20, Protokół przejęcia rękopisów ormiańskich z biblioteki abp. J. Teodorowicza, Lwów 6 stycznia 1941, k. 5.

²⁸ LNNBUL, f. 9, sp. 3896/28, Protokół narady wyrobniczej Oddziału Rękopisów Ossolineum, Lwów 10 kwietnia 1941, k. 3; LNNBUL, f. 9, sp. 3896/28, Protokół narady wyrobniczej Oddziału Rękopisów Ossolineum, Lwów 17 kwietnia 1941, k. 2; *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy*, s. 120.

ormiańskim w większości dotyczące tematyki liturgicznej²⁹ oraz korespondencja³⁰ w 1945 roku zostały przetransportowane do Polski i włączone do zasobu Działu Rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Kazania i przemówienia abp. Teodorowicza wraz z dokumentami osobistymi trafiły do Filii Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego USSR we Lwowie³¹ i włączone do zespołu 475 Metropolitalnego Konsystorza Ormiańskiego. Największa kolekcja rękopisów pochodzących ze spuścizny hierarchy, na którą składają się: korespondencja, fragmenty prac i materiały warsztatowe, została w latach 1945-1946 przewieziona do Polski i aktualnie jest przechowywana w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie³². Powstaje pytanie, jak materiały te znalazły się w Polsce³³. Odpowiedź może kryć się w testamencie pozostawionym przez arcybiskupa. W myśl tego dokumentu za spuściznę pisarską arcybiskupa odpowiadał ks. Leon Isakowicz, proboszcz parafii ormiańskiej w Stanisławowie. On też dysponował prawami autorskimi zmarłego. Niewykluczone, że po śmierci abp. Teodorowicza przewiózł on fragmenty jego spuścizny do Stanisławowa. W 1944 roku ks. Isakowicz zmarł, a proboszczem stanisławowskiej parafii został ks. Kazimierz Filipiak, który wraz z całym dobytkiem tamtejszej parafii ormiańskiej przywiózł do Polski również dokumenty po Teodorowiczu. Tezę tę potwierdza wypowiedź Jana Hasso Agopsowicza, dobrze zorientowanego w omawianej tematyce³⁴, prywatnie przyjaciela ks. Filipiaka³⁵. Zgromadzone przez hierarchę

²⁹ 12079/I, 12080/I, 12081/I, 12082/I, 12083/I, 12084/II, 12085/II, 12086/II, 12087/II, 12088/III, 12089/III, 12090/I, 12091/I, 12092/II, 12093/II, 12094/II, 12095/II, 12096/III, 12097/III, 12098/I, 12099/II, 12100/I, 12101/I, 12102/I, 12103/I. *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*, dział ormiański oprac. K. Roszko pod red. E. Słuszkiewicza, dział gruziński oprac. J. Braun, Warszawa 1958, s. 12-24; K. Rzemieniecki, *Rękopisy związane z historią i kulturą Ormian w zbiorach Działu Rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 2 (2013) s. 213-214.

³⁰ Sygnatury: 15691/II, 15692/II, 15693/II, 15694/II, 15695/II, 15696/II, 15697/II, 15698/II, 15699/II zawierają korespondencję głównie przychodzącą z lat 1872-1938. Sygnatura 15700/II zawiera papiery różne dotyczące abp. Teodorowicza.

³¹ Taka nazwa archiwum obowiązywała w latach 1946-1958, obecnie: Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy.

³² <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespól/-/zespól/160236> (dostęp: 23.09.2023).

³³ W inwentarzu archiwalnym spuścizny abp. Teodorowicza brak informacji o losach archiwaliów po jego śmierci oraz wyjaśnienia, w jakich okolicznościach trafiły do Polski. *Inwentarz archiwalny spuścizny arcybiskupa Józefa Teodorowicza (1864-1938)*, oprac. K. Kubik, Warszawa 2009, s. VI.

³⁴ O jego działalności na rzecz środowiska ormiańskiego zob. T. Krzyżowski, *Jan Hasso Agopsowicz (1915-1982) – Ormianin, bibliofil, twórca ekslibrisów*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 8 (2021) s. 205-232.

³⁵ Agopsowicz pisał: „Przenosząc się ze Wschodu na tereny obecnej Polski [ks. Filipiak] zabrał wszystko, co mógł ze sobą. Dzięki temu uratował ciekawą bibliotekę oraz dokumenty i spuściznę literacką po arcybiskupie Teodorowiczu, którą ten ostatni zapisał był prałatowi Isakowiczowi”. Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Oddział Zbiorów Specjalnych (dalej: BUMK), rps 1928/III, List Jana Hasso Agopsowicza do prof. Eugeniusza Słuszkiewicza, Nowy Sącz 4 stycznia 1974, npg.

zbiory archiwalne i biblioteczne uległy zniszczeniu i rozproszeniu. Do naszych czasów zachowały się fragmenty księgozbioru umieszczone w kilku instytucjach w Polsce i na Ukrainie, podziałowi uległa również spuścizna archiwalna hierarchy.

Podczas II wojny światowej, zapewne jeszcze w okresie pierwszej okupacji sowieckiej, kilka pak pamiątek związanych z abp. Teodorowiczem przewiozła do folwarku benedyktynek ormiańskich na Pasiekach Łyczakowskich sekretarka arcybiskupa Maria Kapri. Według relacji świadka tamtych wydarzeń były do szaty liturgiczne, przedmioty osobiste zmarłego, w tym elementy stroju duchownego oraz bliżej nieokreślone dokumenty. Pamiątki te Kapri przewiozła do Polski w 1945 lub 1946 roku. Dalszy ich los pozostaje jednak nieznany³⁶.

Dużą wartość dla badań historycznych posiada spuścizna ks. Dionizego Kajetanowicza. Przez szereg lat duchowny piastował urząd proboszcza parafii katedralnej we Lwowie, kanclerza kurii arcybiskupiej oraz prepozyta kapituły ormiańskiej. Ponadto angażował się na wielu płaszczyznach życia społeczno-kulturalnego diaspory ormiańskiej. Po śmierci abp. Teodorowicza wybrany został przez duchowieństwo na wikariusza kapitulnego, co w praktyce oznaczało, że przez cały okres wojny był rządcą archidiecezji ormiańskiej. Po jego aresztowaniu przez Sowieców w 1945 roku i zesłaniu do łagrów część dokumentów personalnych i kilka pamiątek, m.in. dystyngtorium kanonickie i sutannę, zabezpieczyły mieszkające z nim krewne – Amalia Kajetanowicz i jej córka Stefania Kajetanowicz oraz zabrały je w 1946 roku do Krakowa. Dokumentację związaną z pobytem w łagrze sowieckim ks. Kajetanowicza przywiózł do Polski jego współwięzień i bliski współpracownik Stanisław Donigiewicz³⁷. Aktualnie spuścizna przechowywana jest w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie³⁸.

Do naszych czasów ocalał także fragment prywatnego archiwum ks. Adama Rosco Bogdanowicza, kapłana lwowskiej archidiecezji ormiańskiej, cenionego pisarza religijnego i rekolekcjonisty. Na spuściznę składa się korespondencja wychodząca i przychodząca, dokumenty osobiste, fragmenty kazań i rozważań religijnych, dokumentacja finansowa itd. Prawdopodobnie papiery zabrała z mieszkania ks. Bogdanowicza jego matka Wanda Bogdanowicz i przekazała lwowskim dominikanom, którzy – jak wiadomo – wywozili ze Lwowa księgozbiory, archiwalia i dzieła sztuki różnych instytucji i osób prywatnych. Dokumenty, o których mowa, znajdują się aktualnie w Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie³⁹. Na wspomnienie zasługuje także księgozbiór ks. Bogdanowicza, zawierający przede wszystkim literaturę teologiczną oraz beletrystykę. W 1945 roku księgozbiór został ewakuowany ze Lwowa, co zapewne także jest zasługą matki duchownego. Uległ jednak częściowo zniszczeniu i rozproszeniu podczas transportu do Polski. Z tego, co udało się ustalić, od 1948 roku jego fragmenty znalazły się pod opieką ks. dr. Józefa Rozwadowskiego, wykładowcy na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, późniejszego ordynariusza łódzkiego. Ksiądz Rozwadowski miał zapoznać się ze zbiorem i pośredniczyć w jego sprzedaży względnie

³⁶ Relacja ustna Stanisława Łazarskiego (ur. 1929), Kraków 25 września 2023.

³⁷ Relacja ustna Bogdana Donigiewicza (ur. 1932), Kraków 26 września 2023.

³⁸ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/52008> (dostęp: 23.09.2023).

³⁹ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/160083> (dostęp: 23.09.2023).

przekazać go bliżej nieokreślonej instytucji. Co do losów księgozbioru miał się wypowiadać również ks. dr Władysław Smereka z Uniwersytetu Jagiellońskiego, przyjaciel rodziny jeszcze z czasów lwowskich. Nie udało się ustalić, co stało się z książkami po śmierci matki ks. Bogdanowicza, która nastąpiła w 1949 roku⁴⁰. W zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich odnaleziono książki ze znakami własnościowymi ks. Franciszka Jakubowicza oraz ks. Tadeusza Kunzgo przywiezione przez nich ze Lwowa w 1945 roku⁴¹.

Ewakuacja dzieł sztuki i pamiątek ormiańskich do Polski w latach 1945-1946

Zajęcie Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej w lipcu 1944 roku przez armię sowiecką zdecydowało o wcieleniu tych terenów do Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republiki. Zaistniałe zmiany terytorialne zostały potwierdzone na konferencji w Jałcie 10 lutego 1945 roku. Konsekwencją wspomnianych wydarzeń była akcja ekspatriacyjna ludności polskiej, którą koordynowała Polska Komisja Ewakuacyjna. Nierozstrzygniętą kwestią pozostawała rewindykacja dóbr kultury z terenów włączonych do Związku Sowieckiego, w tym muzealiów z lwowskich instytucji, kościołów, bibliotek i archiwów. Polskie gremia naukowe formułowały własne koncepcje, precyzując, jakie dzieła sztuki powinny zostać ewakuowane w pierwszej kolejności, i ustalały, które z nich mają dla kultury polskiej największą wartość. Wobec obowiązującego prawa z terenów USSR zabroniony był wywóz przedmiotów posiadających wartość artystyczną, co *de facto* blokowało możliwość ewakuacji ważniejszych dzieł sztuki i kolekcji. Ksawery Piwocki w referacie dotyczącym ewakuacji dóbr kulturowych polskich z 17 kwietnia 1945 roku postulował natychmiastową rewizję prawa, aby umożliwić ewakuację dzieł polskich. Zaznaczył, że ewakuacji powinny podlegać przedmioty z kościołów rzymskokatolickich i ormiańskokatolickich. Sugerował, że wyposażenie świątyń – jeśli to tylko możliwe – powinno być ewakuowane w całości. Chodziło o paramenty i szaty liturgiczne, meble kościelne, obrazy, rzeźby, ołtarze, a w uzasadnionych przypadkach również nagrobki i epitafia. Uważał, że Polska nie może pozostawić w Związku Sowieckim dzieł sztuki i pamiątek posiadających dużą wartość artystyczną i historyczną, stanowiących ważną komponentę polskiego dorobku kulturalnego⁴². Dotyczyło to również dzieł sztuki i pamiątek przechowywanych w świątyniach ormiańskich. Podobne zdanie przedstawiono w memoriale Polskiej Akademii Umiejętności skierowanym do Rady Ministrów i Ministra Oświaty RP w sprawie rewindykacji polskiego mienia kulturalnego ze Lwowa 22 września 1945 roku. Podkreślono tam: „Nawet zabytki ormiańskie i żydowskie noszą na sobie to piętno polskie”⁴³. 4 października 1945 roku Ambasada RP w Moskwie zwróciła się do Ministerstwa Kultury i Sztuki RP z wezwaniem do podjęcia starań o rewindykację polskich dóbr kultury z terenów zachodniej Ukrainy i Białorusi. Wśród instytucji wytypowanych do ewakuacji uwzględniono m.in. bibliotekę

⁴⁰ Zbiory T. Krzyżowskiego w Krakowie, bez sygn., Kopia listu Wandy Bogdanowicz do Franciszki i Romana Krzysztofowiczów, Kraków 13 kwietnia 1949, npg.

⁴¹ Ustalono na podstawie katalogu elektronicznego księgozbioru.

⁴² M. Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996, s. 164.

⁴³ Tamże, s. 202.

kościół ormiański w Stanisławowie⁴⁴. O zwrot Polsce bezcennych pamiątek kultury postulowała 25 lipca 1946 roku komisja pod kierunkiem wiceministra kultury i sztuki RP Leona Kruczkowskiego. Wskazano na konieczność rewindykacji przedmiotów zabytkowych znajdujących się w kościołach rzymskokatolickich i ormiańskokatolickich oraz z nich pochodzących, bibliotek i archiwów kościołów i klasztorów rzymskokatolickich i ormiańskokatolickich⁴⁵. Wprawdzie wtedy większość duchowieństwa i wiernych wyjechała już do Polski (o czym niżej), ale na terenie Ukraińskiej SSR pozostawało wciąż wiele armeników.

W latach 1945-1946 z terenów Ukraińskiej SSR ekspatriowana została przeważająca większość wiernych obrządku ormiańskiego oraz ich duszpasterze. Wcielenie obszaru archidiecezji ormiańskiej do Związku Sowieckiego oznaczało *de facto* likwidację struktur i instytucji kościelnych. Tolerowana przez władzę sowiecką do momentu zakończenia ekspatriacji działalność duszpasterska stała się nielegalna. Transporty z dobytkiem zorganizowano w większości parafii ormiańskich. Zadaniem proboszcza bądź administratora parafii było załatwienie formalności: zarezerwowanie miejsca w wagonach kolejowych, odpowiednie zabezpieczenie i spakowanie kościelnego dobytku oraz przetransportowanie go na dworzec kolejowy⁴⁶. Rewindykacji podlegało ruchome wyposażenie kościołów, nie dotyczyło to jednak przedmiotów posiadających szczególną wartość artystyczną bądź materialną, m.in. słynących łaskami wizerunków czy cennych rękopisów⁴⁷. Poniżej przedstawimy ewakuację poszczególnych wspólnot parafialnych.

Zagadkowo przedstawia się sytuacja w parafii katedralnej we Lwowie. Nic bowiem nie wskazuje na to, aby pracujący w niej duszpasterze zorganizowali ewakuację zabytków znajdujących się w katedrze i innych nieruchomościach należących do arcybiskupstwa i kapituły katedralnej. Jan Hasso Agopsowicz wspominał, że księża ormiańscy niewiele zdołali ze sobą zabrać, gdyż wyjeżdżali w popłochu⁴⁸. Zastanawiające jest, dlaczego kuria ormiańska nie zdecydowała się na wywóz wartościowych przedmiotów, tak jak dokonały tego władze archidiecezji łacińskiej, mianując delegata ds. ewakuacji⁴⁹.

Ksiądz Dionizy Kajetanowicz chciał pozostać we Lwowie tak długo, jak to było możliwe, świadom jednak nasilających się represji i ekspatriacji ludności. 1 lipca 1945 roku zwrócił się do metropolity krakowskiego Adama Stefana Sapiehy z prośbą o przekazanie dla duszpasterstwa ormiańskiego cerkwi przy

⁴⁴ Tamże, s. 208.

⁴⁵ Tamże, s. 279-280.

⁴⁶ K. Malicka, *Ewakuacja kościołów i klasztorów lwowskich w 1945 r.*, w: *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917-1990)*, t. 1, red. M. Krzysztofński, J. Wołczański, Rzeszów 2015, s. 88-89.

⁴⁷ Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie*, s. 220.

⁴⁸ BUMK, rps 1928/III, List J. Hasso Agopsowicza do prof. E. Słuszkiewicza, Nowy Sącz 4 stycznia 1974, npg.

⁴⁹ Oprócz poszczególnych parafii i zakonów ewakuowano kurię metropolitalną, seminarium duchowne oraz archiwum kurialne.

ul. Wiśnej w Krakowie⁵⁰. Według relacji Janiny Kościółkowskiej, która rozmawiała z ks. Kajetanowiczem kilka dni przed jego aresztowaniem, wynika, że duchowny przygotowywał się do wyjazdu do Polski. W jego mieszkaniu znajdowały się spakowane naprędce paczki i pudła powiązane sznurami. Duchowny, płacząc, mówił, że wszystko jest spakowane, a cenniejsze zabytki sakralne zostały ukryte. Był przygotowany do opuszczenia mieszkania i świadomy, że katedra zostanie zamknięta. Martwił się o los świątyni, zwłaszcza fresków i mozaik, czego wyraz dał w rozmowie z sowieckimi urzędnikami. Jeden z nich, rzekomy znawca sztuki, oświadczył, że nie są barbarzyńcami i postarają się zapewnić zabytkom należyłą ochronę. Zapewnienia dane przez przedstawiciela reżimu, którego jednym z zadań było prześladowanie Kościoła katolickiego, nie mogły uspokoić sumienia sędziwego kapłana, który większość swojego życia poświęcił na propagowanie tradycji i kultury ormiańskiej⁵¹. Po aresztowaniu 26 listopada 1945 roku przez NKWD rządcy archidiecezji ormiańskiej ks. Dionizego Kajetanowicza oraz ks. Wiktora Kwapińskiego – kanclerza kurii Kościół ormiański pozbawiony został dwóch najbardziej decyzyjnych osób, które mogły wydać odpowiednie dyspozycje. Ponadto najcenniejsze zbiory przechowywane w Archidiecezjalnym Muzeum Ormiańskim, archiwum i biblioteka abp. Józefa Teodorowicza, archiwum i biblioteka kapitulna oraz archiwum kurii arcybiskupiej zostały skonfiskowane i znacjonalizowane podczas pierwszej okupacji sowieckiej, a częściowo uległy zniszczeniu. Po aresztowaniu wspomnianych duchownych katedra została opieczętowana, przez co nie było dostępu do przechowywanego w niej wyposażenia. Ewakuujący się ze Lwowa w 1945 roku duchowni ormiańscy – wikariusz ks. Franciszek Jakubowicz i katecheta ks. Tadeusz Kuntze zabrali zapewne rzeczy osobiste. Pamiętać należy, że po aresztowaniu i procesach czterech duchownych ormiańskich posługa duszpasterska księży, którzy pozostali na wolności, musiała się odbywać w atmosferze terroru i obawy przed aresztowaniem.

Podobna atmosfera niepewności, chaosu i terroru towarzyszyła duszpasterzom i wiernym pozostałych parafii ormiańskich. W czerwcu 1945 roku Horodenkę opuścił ks. Kazimierz Roszko, który przetransportował do Polski m.in. neogotycką monstrancję, 2 kielichy, puszkę na komunikanty, 2 berła brackie, kilkanaście mosiężnych lichtarzy, 7 obrazów, w tym Matki Bożej Częstochowskiej i św. Kajetana z Thieny (XVII w.), chorągwie, sztandary, pianino, kadzielnicę z łódką, 10 ornatów (w tym 4 zniszczone), 4 kapy oraz inne przedmioty o niewielkiej wartości. Po II wojnie światowej pamiątki zdeponowano w kościele pw. św. Trójcy w Gliwicach⁵².

⁵⁰ T. Krzyżowski, *Kajetanowicz Dionizy (1878-1954) – duchowny ormiańskokatolicki, wikariusz kapitulny archidiecezji ormiańskiej we Lwowie, działacz ormiański, publicysta*, w: *Materiały do „Encyklopedii Ormian polskich”* (mps w zbiorach autora).

⁵¹ J. Kościółkowska, *Łódź bukowa*, Londyn 1988, s. 201-202.

⁵² Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie (dalej: AFKiDOP), zespół 17, sygn. 75, Spis rzeczy kościelnych kościoła ormiańskokatolickiego w Horodence przywiezionych do Polski przez ks. Kazimierza Roszkę, Horodena 25 czerwca 1945, s. 3-4. Jacek Chrzęszczewski wymienia także płaskorzeźbę Matki Bożej Loretańskiej (Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 23), ale nie występuje ona w podanym wyżej spisie.

Jesienią 1945 roku z Łyśca wyjechał ks. Józef Magierowski, zabierając elementy wyposażenia świątyni. Najcenniejszy był słynący łaskami obraz Matki Bożej Łyścieckiej (transportowany bez ram), wraz z szatą ze złoczonej blachy. Ponadto udało się pomyślnie ewakuować kilka obrazów: ukrzyżowania Chrystusa, św. Józefa, św. Grzegorza Oświeciciela, Serca Pana Jezusa, Matki Bożej Bolesnej, św. Kajetana z Thieny oraz kilka feretronów, lichtarze, świeczniki, kandelabry, kadzielnicę z łódką, krzyże ołtarzowe i procesyjne, chorągwie, antepedia, monstrancję, kilka kielichów z patenami i puszek na komunikanty, 19 ornatów, 2 kapy, stuły, bieliznę kościelną, berła brackie. Przedmioty te przechowywane były w Budkowicach koło Opola, a następnie w Czarnowasach, gdzie po wojnie zamieszkał ks. Magierowski. Po jego śmierci w 1950 roku paramenty z Łyśca przejął ks. Kazimierz Roszko i umieścił je w kościele ormiańskim pw. św. Trójcy w Gliwicach⁵³.

W listopadzie 1945 roku ze Śniatyna wyjechał tamtejszy proboszcz ormiański ks. Kajetan Amirowicz, który osiadł w Żurawicy koło Przemyśla. Zabrał ze sobą obraz Matki Bożej Pocieszenia wraz z wotami (obecnie w kościele parafialnym w Krzywcy), naczynia liturgiczne, 17 ornatów, 3 kapy, dzwonek – sygnaturkę, dokumenty archiwalne oraz fragmenty ksiąg metrykalnych⁵⁴.

Nie udało się ustalić, jak przebiegała ewakuacja ks. Jana Lechowskiego z Tyśmienicy. Wiadomo, że do Polski przywiózł obraz św. Kajetana z Thieny, uznawany za cudowny, oraz archiwum parafialne⁵⁵.

Nękany przez funkcjonariuszy sowieckich był regularnie proboszcz ormiański ze Stanisławowa ks. Kazimierz Filipiak. Duchowny znajdował się pod stałą obserwacją służb, wielokrotnie był wzywany przez NKWD na przesłuchania i kilkakrotnie w ciągu dnia nachodzony na plebanii. Głównym celem wspomnianych wizyt było zmuszenie go do możliwie szybkiego wyjazdu do Polski. Podkreślić należy, że to właśnie w stanisławowskiej parafii przechowywano najcenniejsze – nie licząc zbiorów lwowskich – armenica należące do Kościoła ormiańskiego. W kościele znajdował się słynący łaskami wizerunek Matki Bożej Łaskawej,

⁵³ AFKiDOP, zespół 17, sygn. 83, Spis rzeczy kościelnych należących do kościoła obrządku ormiańskiego w Łyścu, Czarnowasy 16 lutego 1950, s. 16-17. AFKiDOP, zespół 17, sygn. 83, Spis rzeczy kościelnych należących do parafii ormiańskokatolickiej w Łyścu będących na przechowaniu w Gliwicach przy kościele św. Trójcy, Gliwice 20 marca 1951, s. 26-27.

⁵⁴ AFKiDOP, zespół 17, sygn. 83, Spis rzeczy kościelnych zabranych z kościoła ormiańskiego w Śniatynie przez ks. Kajetana Amirowicza w 1945 r., Żurawica 27 czerwca 1962, s. 30; Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła*, s. 101-102; M. Trojanowska, *Śniatyńska Madonna Ormiańska w kościele parafialnym pw. Narodzenia NMP w Krzywcy*, w: *Wędrujące Madonny. Wizerunki Madonn kresowych na Podkarpaciu. Materiały z konferencji naukowych odbytych w latach 1916-2020 w Przemyślu*, Przemyśl 2020, s. 46. Prawdopodobnie także ks. Amirowicz przywiózł wizerunek Matki Bożej Zwycięskiej przechowywany obecnie w kościele parafialnym w Bolestraszcach. Trojanowska, *Matka Boża Zwycięska z Bolestraszc k. Przemyśla*, s. 187.

⁵⁵ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespolt/-/zespolt/24678> (dostęp: 23.09.2023). Warto wspomnieć, że ks. Józef Depowski, proboszcz parafii ormiańskiej w Tyśmienicy, latem 1939 roku wyjechał do rodzinnej miejscowości Ropczyce. Zabrał ze sobą monstrancję z początku XX wieku, jednak nie mamy pewności, czy należała ona do wyposażenia kościoła ormiańskiego. T. Krzyżowski, *Ksiądz dr Józef Depowski (1879-1939) – kapłan lwowskiej archidiecezji ormiańskiej, nauczyciel, wychowawca i społecznik*, „Resovia Sacra”, (2020) nr 27, s. 360.

ukoronowany w 1937 roku, szaty i paramenty liturgiczne. Ponadto zachowało się bardzo zasobne i ważne z perspektywy badań historycznych archiwum z rękopisami ormiańskimi oraz obszerna biblioteka z kolekcją starodruków i rzadkich wydawnictw. Dzięki determinacji i operatywności ks. Filipiaka zbiory udało się pomyślnie przetransportować do Polski bez większych strat⁵⁶, łącznie z ołtarzem głównym z kościoła. Władze sowieckie nie wyraziły zgody na wywiezienie obrazu Matki Bożej Łaskawej, dlatego duchowny przekazał go wiernym świeckim, którzy przetransportowali go w prywatnym bagażu⁵⁷. 10 maja 1946 roku ks. Filipiak wyjechał ze Stanisławowa, co było dla niego trudnym doświadczeniem. Po latach wspominał: „Żegnając nasz przepiękny kościół stanisławowski, o mało serce nie pękło mi z żalu, że muszę opuścić tak wspaniałe Sanctuarium, gdzie Matka Najświętsza swój tron sobie obrała”⁵⁸. Lata powojenne ks. Filipiaka naznaczone były wieloma trudnościami. Początkowo osiadł w rodzinnej parafii Tymbark koło Limanowej, gdzie przywiózł również ewakuowany ze Związku Sowieckiego dobytek. Później kilkakrotnie zmieniał miejsce zamieszkania, od 1958 roku osiadł w Gdańsku, gdzie objął funkcję rektora kościoła pw. św. Piotra i Pawła. Obecnie większość zbiorów uratowanych z parafii dawnej archidiecezji lwowskiej: archiwalia, obrazy, paramenty, starodruki i inne pamiątki stanowi własność Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce i znajduje się pod zarządem Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich z siedzibą w Warszawie⁵⁹.

We Lwowie pozostały benedyktynki obrządku ormiańskiego, które długo nie mogły się zdecydować na wyjazd do Polski. Po wielu rozmowach z delegatem kurii metropolitalnej obrządku łacińskiego we Lwowie ks. Kazimierzem Gumolem zakonnice 4 czerwca 1946 roku opuściły Lwów i udały się do Lubinia na Dolnym Śląsku (il. 2). Mniszkom udało się zabrać nieco pamiątek związanych z kilkunastowiekową historią i tradycją lwowskiego konwentu, tzn. 11 portretów księń zwiniętych w rulony, portret ksieni Kajetany Sarkisiewicz, obrazy: Matki Bożej Szkaplerznej z kaplicy klasztornej, Matki Bożej Nieustającej Pomocy z kaplicy na Pohulance, św. Benedykta, św. Scholastyki, relikwiarze św. Benedykta i św. Rypsimy, akwarelę przedstawiającą katedrę ormiańską z dedykacją od abp. Józefa Teodorowicza, pastorał ksieni, metalowy krzyż, monstrancję, księgi liturgiczne, pozostałości archiwum klasztornej, album z fotografiami. We Lwowie pozostawiły klasztor

⁵⁶ Aktualnie w dwóch muzeach w Iwano-Frankiwsku (dawny Stanisławów) znajdują się pamiątki z kościoła ormiańskiego przejęte prawdopodobnie w okresie powojennym. W Muzeum Krajoznawczym przechowywana jest rzeźba św. Onufrego z XVIII wieku, a w Muzeum Sztuki – rzeźba biskupa z XVIII wieku oraz ikona św. Michała Archanioła. I. Haiuk, *Illustrovana entsyklopediia*, s. 692-693.

⁵⁷ AFKiDOP, bez sygn., K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce*, Gdańsk 10 kwietnia 1984, s. 8. Szczegółowy opis ewakuacji słynącego łaskami obrazu Matki Bożej Łaskawej zob. T. Olszański, *Kresy Kresów Stanisławów*, Warszawa 2008, s. 74-75.

⁵⁸ AFKiDOP, bez sygn., K. Filipiak, *Sprawozdanie*, s. 8.

⁵⁹ M. Ohanowicz-Tarasiuk, *Ochrona dziedzictwa ormiańskiego w działaniach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 7 (2020) s. 313-318.

Il. 2. Portret ksieni benedyktynek ormiańskich we Lwowie Kajetany Sarkisiewicz (1805-1893) z połowy XIX wieku, ze zbiorów sióstr benedyktynek w Wołowie Śląskim, fot. T. Krzyżowski (2017)

przy ul. Skarbkowskiej 10 wraz z wyposażeniem, gospodarstwo na Pasiekach Łyczakowskich wraz z nieruchomościami i maszynami rolniczymi, kilka hektarów ziemi ornej, 42 ha lasu i sad⁶⁰. Niektóre ze wspomnianych wyżej przedmiotów wywiezionych przez mniszki ze Lwowa, w tym portrety ksieni, książki, fotografie, dokumenty, zostały w latach 2016-2021 przekazane Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie⁶¹.

Ekspatriacja Polaków i Ormian z dawnych Kresów Południowo-Wschodnich odbywała się w wagonach towarowych, gdzie ulokowani zostali wysiedleńcy wraz ze swoim dobytkiem. Ksiądz Filipiak wspominał, że trwająca siedem dni droga była uciążliwa, dochodziło do napadów rabunkowych band ukraińskich na prze-

⁶⁰ Krzyżowski, *Ze Lwowa na Dolny Śląsk*, s. 106-112. Jurij Smirnow błędnie podaje, że zakonnice zabrały także przedmioty z pałacu arcybiskupiego i katedry. Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie*, s. 221.

⁶¹ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/66816> (dostęp: 23.09.2023).

wożone mienie. Podczas postojów duchowny celebrował Msze św. i nabożeństwa majowe, podtrzymując na duchu ekspatriantów⁶².

Wspomnieć należy również o trzech cennych rękopisach ormiańskich przechowywanych do 1939 roku w katedrze ormiańskiej bądź w Archidiecezjalnym Muzeum Ormiańskim. Z uwagi na brak dokumentacji trudno precyzyjnie wyjaśnić okoliczności ich ewakuacji do Polski oraz ustalić personalia uczestników akcji ratowania pamiątek ormiańskich. Chodzi o Ewangeliarz ze Skewry z XII wieku, który po wojnie był przechowywany w klasztorze Benedyktynów w Tyńcu⁶³, i Ewangeliarz Stefana Wartanowicza z XVII wieku, przewieziony do Londynu, skąd trafił w latach 80. do Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie⁶⁴. Kolejny rękopis to słownik ormiańsko-łaciński autorstwa ks. Stefana Roszki, którym po wojnie dysponował ks. Kazimierz Roszko (aktualnie w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie)⁶⁵.

Zabytki ormiańskie w Ukraińskiej Socjalistycznej Sowieckiej Republice

Jak pisała Halina Głębicka, po wojnie tylko zespół architektoniczny dawnej dzielnicy ormiańskiej przypominał o niedawnej obecności Ormian we Lwowie⁶⁶. Po aresztowaniu ks. Kajetanowicza i innych duchownych i zesłaniu ich do łagrów katedra ormiańska została zamknięta dla wiernych i opieczętowana, co obwieszczał dużego formatu afisz w języku ukraińskim⁶⁷. Pozostało w niej, przynajmniej częściowo, wyposażenie wnętrza oraz zawartość skarbca katedralnego i zakrystii. Zaufani parafianie próbowali ratować przechowywane w świątyni precjoza. Wchodzili do katedry od strony klasztoru Benedyktynów Ormiańskich⁶⁸ i wynosili paramenty i szaty liturgiczne, przenosząc je w bezpieczne miejsce do klasztoru Dominikanów. Uczestnik tamtych wydarzeń Bogdan Donigiewicz, wówczas kilkunastoletni chłopak, przenosił z katedry do klasztoru Dominikanów w szkolnym tornistrze kielichy i pateny⁶⁹. Skala ratowania dzieł sztuki i pamiątek z najważniejszej dla polskich Ormian świątyni pozostaje jednak nieznana; podobnie jak los deponowanych w klasztorze Dominikanów przedmiotów. Część dawnego wyposażenia pozostała w okresie powojennym na miejscu. Świadczy o tym dokument lwowskiego wydziału budownictwa komunalnego dotyczący stanu zachowania nieczynnych kościołów z 11 października 1947 roku. Wspomina on, że mozaiki, freski, meble katedralne, szaty liturgiczne i pozostałe elementy wyposażenia

⁶² AFKiDOP, bez sygn., K. Filipiak, *Sprawozdanie*, s. 8.

⁶³ *Das Lemberger Evangeliar: eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts*, hrsg. von G. Prinzing, A. Schmidt, Wiesbaden 1997, *passim*.

⁶⁴ J. Rydzkowska-Kozak, *Ormiańskie malarstwo miniaturowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa-Toruń 2014, s. 55.

⁶⁵ Zaleski, *Słownik biograficzny*, s. 93.

⁶⁶ H. Głębicka, *Ormianie w życiu kulturalnym i artystycznym Galicji*, „Przegląd Wschodni”, 3 (1994) z. 3, s. 524.

⁶⁷ Kościalkowska, *Łódź bukowa*, s. 203.

⁶⁸ Klasztor połączony był z katedrą od strony północnej.

⁶⁹ B. Donigiewicz, *Wspomnienia*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, (2021) nr 106/107, s. 16.

pozostają w dobrym stanie. Wskazano też na brak odpowiednich zabezpieczeń, dlatego dochodzi do kradzieży pojedynczych przedmiotów, mających dużą wartość artystyczną, historyczną i materialną. Z dokumentu wynika, że władze lwowskie rozważały utworzenie w katedrze muzeum architektury⁷⁰. Planów tych nie zrealizowano. Faktyczny demontaż wyposażenia katedry, a ściślej rzecz ujmując, tego, co jeszcze się w niej ostało po okresie wojny i powojennych grabieżach, nastąpił w latach 1948-1949. Około 100 przedmiotów pochodzących z katedry lokalne władze przekazały do kilku lwowskich muzeów. Najwięcej artefaktów – tekstyliów i paramentów liturgicznych w większości z XVIII i XIX wieku trafiło do Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego⁷¹. Było to 38 ornatów, 11 kap, 3 dalmatyki, kilkadziesiąt stół, 2 makaty, welony i inne tkaniny. Na uwagę zasługuje również srebrny kielich z drugiej połowy XVIII wieku oraz srebrny trybularz z XIX stulecia⁷². Do Muzeum Narodowego im. Andrzeja Szeptyckiego przekazane zostały przedmioty z katedry – obraz św. Piotra i Pawła pędzla Józefa Chojnickiego (1799), pochodzący z zakrystii katedralnej, oraz kapa z XVIII wieku⁷³. W Muzeum Historycznym przechowywane są rękopisy używane podczas nabożeństw w katedrze – ewangeliarz z XVI wieku oraz modlitewnik z 1728 roku⁷⁴ (il. 3). W 1949 roku z inicjatywy Arsenija Kotlarewskiego z lwowskiego konserwatorium organy z katedry ormiańskiej zostały zdemontowane i przewiezione do Taszkientu w Uzbekistanie, gdzie umieszczono je w tamtejszej filharmonii. Kilka lat później spłonęły jednak w pożarze⁷⁵.

Kolejne dane na temat katedry ormiańskiej pochodzą dopiero z początku lat 60. XX wieku. W 1961 roku Wartan Grigorian⁷⁶, historyk, pracownik Instytutu Dawnych Rękopisów im. św. Mesropa Masztoca (Matenadaranu) w Erywaniu, przebywając we Lwowie, odnalazł w katedrze ormiańskiej pozostawione tam od czasów wojny rękopisy oraz stare druki. Były tam m.in. księgi metrykalne parafii ormiańskiej w Brzeżanach, księga prowadzonej w parafii korespondencji oraz księga pamiątkowa katedry ormiańskiej we Lwowie. Grigorian zabrał rękopisy do Armenii i włączył do zasobu Matenadaranu. Nie wspomina jednak, co stało się ze starymi drukami⁷⁷ (il. 4).

⁷⁰ *Kulturne zhyttia v Ukraini*, s. 466.

⁷¹ L. Bułhakowa-Sytnyk, *Zbiory Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego IN NANU we Lwowie*, w: *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy. Muzeum Zamojskie*, red. W. Deluga, Zamość 2010, s. 52.

⁷² Haiuk, *Illiustrovana entsyklopediia*, s. 716-719.

⁷³ Tamże, s. 773, 777.

⁷⁴ Tamże, s. 722.

⁷⁵ Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie*, s. 221.

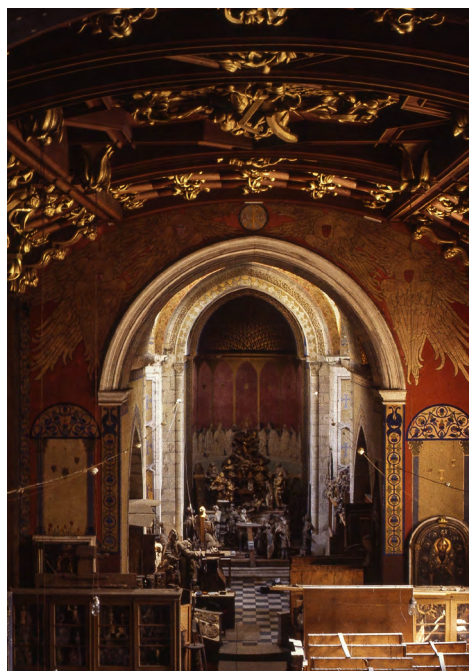
⁷⁶ Na temat jego działalności i pracy naukowej zob. A. Pisowicz, *Wspomnienie o Wartanie Grigorianie*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 7 (2020) s. 329-332.

⁷⁷ W.R. Grigorian, *Istoriia armianskich kolonij Ukrainy i Polszy (armianie w Podolii)*, Erevan 1980, s. 155. Szczegółowa charakterystyka tych źródeł zob. A. Gliński, *Informacje o Ormianach polskich w zbiorach Instytutu Matenadaran w Erywaniu*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, (2014) nr 35, s. 55-63.

II. 3. Ewangeliarz z katedry ormiańskiej
we Lwowie, aktualnie w zbiorach
Muzeum Historycznego we Lwowie,
fot. T. Krzyżowski (2014)

II. 4. Wnętrze katedry pw. Wniebowzięcia
NMP we Lwowie, fot. J. Wolańska (1998)

W latach 60. ubiegłego wieku w katedrze ormiańskiej umieszczono magazyn Muzeum Sztuki Ukraińskiej⁷⁸. Przechowywano tam kilka tysięcy obrazów, ikon i innych obiektów sztuki sakralnej⁷⁹. Wprawdzie zaadaptowanie katedry na cele magazynowe uchroniło ją przed dewastacją, to wieloletnie użytkowanie i brak dbałości o stan techniczny budynku spowodowały poważne uszkodzenia, zawilgocenia ścian, zniszczenia malowideł. Ławki, klęczniki i konfesjonały zostały usunięte, aby można było pomieścić zwożone do katedry dzieła sztuki. Znacznie ucierpiały witraże, które prawdopodobnie w czasie wojny zdjęto i złożono w piwnicach, gdzie uległy częściowemu zniszczeniu. W stosunkowo dobrym stanie przetrwały wykonane z marmuru ołtarze boczne⁸⁰.

Przedmioty pochodzące ze zbiorów kościelnych w okresie okupacji bądź w latach powojennych przejęte zostały również przez osoby prywatne⁸¹. Świadczy o tym chociażby fakt, że w 1984 roku Lwowska Galeria Obrazów nabyła od osoby prywatnej obraz Matki Bożej pochodzący z katedry ormiańskiej datowany na XIV wiek⁸². Pałac arcybiskupi, budynek kurii, siedzibę banku Mons Pius i Zakładu im. Torosiewicza oraz pozostałe nieruchomości należące do instytucji kościelnych władze sowieckie znacjonalizowały i zaadaptowały na mieszkania komunalne. W budynku dawnego klasztoru benedyktynek ormiańskich umieszczono pracownię konserwacji ikon⁸³.

Pozostawione bez opieki i profesjonalnej ochrony konserwatorskiej zabytki ormiańskie ulegały zniszczeniu. Dotyczyło to architektury sakralnej, która eksploatowana przez dziesięciolecia bez żadnych bieżących napraw i remontów, popadała w ruinę. Zagładzie ulegały także nagrobki duchownych i wiernych świeckich, poddane aktom wandalizmu. Ucierpiały także zabytki znajdujące się w obrębie katedry ormiańskiej: zespół rzeźbiarski tworzący Golgotę, figura św. Krzysztofa, figura Chrystusa niosącego krzyż na dziedzińcu południowym oraz płyty nagrobne⁸⁴. W latach 60. XX wieku na północnym dziedzińcu katedry przypadkowo odnaleziono miejsce pochówku duchownego ormiańskiego⁸⁵. W 1971 roku władze sowieckie zdecydowały się na likwidację cmentarza Orłat Lwowskich, na którym znajdował się grobowiec abp. Józefa Teodorowicza. Chcąc

⁷⁸ Przemysław Włodek błędnie podaje, że w latach powojennych w katedrze mieścił się skład mąki i cukru. P. Włodek, *Lwów*, cz. 1, *Stare miasto*, Kraków 2013, s. 77.

⁷⁹ Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 73.

⁸⁰ J. Smirnow, *Odzyskana świątynia*, „Gazeta Lwowska”, (2023) nr 1-2, s. 6.

⁸¹ Tenże, *Katedra ormiańska we Lwowie*, s. 221.

⁸² Tamże, s. 227-228. I. Haiuk, *Illiustrovana entsyklopediia*, s. 694. Opinie badaczy na temat obrazu są podzielone; niektórzy uważają, że dzieło powstało później, tj. w XV bądź XVI wieku.

⁸³ Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie*, s. 221.

⁸⁴ Tamże, s. 228.

⁸⁵ Wspomina o tym Jan Hasso Agopsowicz: „Opowiadał mi syn śp. Kustosza Muzeum Sobieskiego J[uliusz] Mękicki, że kilka lat temu uległa zniszczeniu stara lipa, która rosła na podwórku między katedrą ormiańską a klasztorem SS. Benedyktynek. Przy usuwaniu korzeni stwierdzono, że oplatają one resztki trumny, w której znaleziono szkielet z insygniami biskupimi. Byłby to więc jeden ze starszych lwowskich biskupów lub jakiś koadiutor”. BUMK, rps 1928/III, List J. Hasso Agopsowicza do prof. E. Słuszkiewicza, Nowy Sącz 19 czerwca 1973, npg.

uchronić przed profanacją szczątki hierarchy, grono zaufanych Polaków przeniosło trumnę do grobowca rodziny Kłosowskich, gdzie spoczywała do 2011 roku⁸⁶.

Przygnębiająco rysuje się krajobraz dawnej dzielnicy ormiańskiej po upływie ćwierćwiecza. Jan Hasso Agopsowicz, Ormianin, który w czasie wojny mieszkał nieopodal katedry ormiańskiej, w 1973 roku odwiedził Lwów. Warto przytoczyć jego relację z tego wyjazdu:

Pierwsze wrażenie – Lwów ten sam – tylko jakiś biedny i skromny. Ulice, w niespotykanym w Polsce, złym stanie, nienaprawiane chyba od 1944 r. Wykroty, koleiny i dziury. Katedra ormiańska i otoczenie od 30-tu lat bez remontu. Budynek, w którym mieścił się bank Mons Pius w rozsypce. Pałac arcybiskupów ormiańskich poprzedzielany ścianami na malutkie pokoiki niczym nie przypomina swojej dawnej świetności. Nawet z piwnic porobiono mieszkania. Zamieszkują domy przy katedrze przeważnie Rosjanie. Przyjmowano nas bardzo gościnnie, udzielano informacji jak najchętniej a przy tym narzekano na sytuację bez krępacji, czego przed laty nigdy nie słyszałem. Katedra zamknięta, jest składem wartościowych obrazów i dzieł sztuki sakralnej, widocznie z likwidowanych cerkwi i kościołów. Z wiosną b[iejącego] r[oku] ważyły się jej losy, czy ma zostać zlikwidowana, czy też pozostanie jako zabytek. Przeważył rozsądek jakiegoś pracownika muzeum i katedra pozostanie jako zabytek i ma być podobno odnowiona. W klasztorze ss. Benedyktynki ormiańskich mieści się obecnie bursa. Kierownik bursy, Ukrainiec spod Kołomyi, na polecenie władz, zlikwidował cmentarz na podwórku między katedrą a klasztorem, ale nic nie wiedział o grobie biskupa. Na szczęście starych płyt nagrobnych nie zniszczono, lecz wmurowano w mur katedry. Otoczenie katedry tak zarosło drzewami, że nie mogłem porobić zdjęć z braku światła. Na furcie głównego wejścia do katedry od ul. Krakowskiej czyjeś ręce składają codziennie świeże kwiaty⁸⁷.

Dalszy fragment listu dotyczy świadomego niszczenia nagrobków polskich i ormiańskich. Agopsowicz pisze:

Przy sposobności jadąc na ul. Kozacką wstąpiłem na Cmentarz Łyczakowski. Piękny, marmurowy grobowiec moich stryjów został beczelnie zlikwidowany i na tym miejscu postawiono grobowce sowieckie. Mówiono mi, że w ten sposób usuwa się napisy polskie, żeby nie było ani śladu polskości. Cmentarz Obrońców Lwowa nie istnieje, wygląda jakby ktoś przejechał po nim spychaczem i usunął wszystkie groby. Pobudowano tam pracownie kamieniarskie i oddzielono murem od cmentarza głównego. Zastaliśmy tam robotników szlifujących płyty z napisami polskimi (aby je zatrzeć)⁸⁸.

Według podobnego schematu przebiegał proces zagłady dziedzictwa historyczno-kulturowego archidiecezji ormiańskiej w parafiach na prowincji. Polegał on na przejmowaniu świątyń przez miejscowe organy władzy sowieckiej, ich desakralizacji (poprzez usuwanie krzyży, figur świętych, wież i dzwonnicy), nacjonalizacji,

⁸⁶ R. Król-Mazur, *Teodorowicz Józef Teofil*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 53, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2020, s. 168.

⁸⁷ BUMK, rps 1928/III, List J. Hasso Agopsowicza do prof. E. Śluszkiewicza, Nowy Sącz 15 sierpnia 1973, npg.

⁸⁸ Tamże.

kradzieży mienia oraz adaptacji do celów pozasakralnych, przede wszystkim na różnego rodzaju magazyny. Kaplice przykościelne często wyburzano z powodu ich niewielkiej przydatności do celów gospodarczych.

Po aresztowaniu 21 sierpnia 1945 roku przez NKWD ks. Kazimierza Romaszkana, administratora parafii ormiańskiej w Brzeżanach, kościół i plebania pozostały bez opieki. Prawdopodobnie wtedy fragment archiwum parafialnego, w tym księgi metrykalne, przewieziono do Lwowa, o czym była mowa wyżej⁸⁹. Tego samego roku świątynia pw. Niepokalanego Poczęcia NMP została odebrana Ormianom i zaadaptowana na magazyn zboża (il. 5). W latach 50. ubiegłego wieku umieszczono w niej skład tytoniu, a w kolejnych latach urządzono klub kołchoźnika. Niektóre elementy wyposażenia i dekoracji świątyni, m.in. malowidła, stiuki, ołtarze, ambona, pozostały na miejscu i zachowały się w stosunkowo dobrym stanie. Dopiero w latach 90. XX wieku władze ukraińskie przekazały kościół Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego, która chcąc dokonać

Il. 5. Wnętrze kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia NMP
w Brzeżanach, fot. T. Krzyżowski (2013)

⁸⁹ Jacek Chrzęszczewski, powołując się na relacje duszpasterza Ormian ks. Józefa Kowalczyka, podaje, że pod koniec wojny część archiwum parafii w Brzeżanach miała zostać przewieziona i zdeponowana w Patriarchacie Ormiańskokatolickim w Bzommar w Libanie. Nie podaje jednak szczegółów. J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 16.

remontu świątyni i przystosować ją do potrzeb kultu, usunęła zabytkowe ołtarze i dekorację stiukową, co oznaczało dewastację zabytkowego wnętrza⁹⁰.

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Horodence znacznie ucierpiał z powodu prowadzonych działań wojennych. Niedaleko świątyni znajdowała się szkoła, w której Sowietzi umieścili szpital wojskowy. 25 marca 1944 roku został on zbombardowany przez Niemców, co spowodowało zniszczenia kościoła ormiańskiego, zwłaszcza jego ściany wschodniej, na której widoczne są do dzisiaj odpryski od szrapneli oraz pęknięcia (il. 6). W okresie powojennym budynek wykorzystywano jako skład różnych materiałów. W trakcie wieloletniej eksploatacji został on zdewastowany, choć jego pierwotna bryła nie została naruszona. Elementy wyposażenia, których nie zdołano ewakuować do Polski, zostały usunięte i zniszczone. Po transformacji ustrojowej w latach 90. XX wieku lokalne władze przekazały obiekt Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego. W latach powojennych, usytuowana nieopodal kościoła, kaplica pw. Matki Bożej Loretańskiej została wyburzona, podobnie władze sowieckie postąpiły z budynkiem plebanii, który został rozebrany w latach 70. ubiegłego stulecia⁹¹.

Il. 6. Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Horodence, fot. T. Krzyżowski (2013)

⁹⁰ Tamże; Relacja ustna duchownego greckokatolickiego Michaiła Bugaja, Brzeżany 31 października 2013.

⁹¹ Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 23; Krzyżowski, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu*, s. 34.

Niewiele wiemy o kościele pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Kutach nad Czeremoszem w czasie II wojny światowej, przypuszczalnie nie uległ on poważniejszym uszkodzeniom. W 1946 roku w ramach ekspatriacji do Polski wyjechała ostatnia grupa Polaków i Ormian, a świątynia została zamknięta. W miasteczku pozostał duchowny ormiański Samuel Manugiewicz, który objął opieką duszpasterską grupkę wiernych katolików i w prywatnym mieszkaniu potajemnie sprawował dla nich sakramenty⁹². Kościół podzielił los większości świątyń ormiańskich na sowieckiej Ukrainie. Umieszczono w nim magazyn różnych towarów, dzięki czemu zachował się w dobrym stanie technicznym. Rozebrano dzwonnice oraz usunięto figurę Matki Bożej Niepokalanie Poczętej (il. 7). W 1990 roku władze administracyjne przekazały obiekt Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego. Podczas prace remontowych i konserwatorskich zachowano pozostałości pierwotnego wyposażenia kościoła sprzed II wojny światowej

Il. 7. Krucyfiks i figura św. Grzegorza Oświeciciela z kościoła ormiańskiego w Kutach, aktualnie przechowywane w kościele rzymskokatolickim w Kutach, fot. T. Krzyżowski (2014)

⁹² A. Hlebowicz, G. Pełczyński, Ks. Samuel Manugiewicz, w: *Zostali na Wschodzie. Słownik inteligencji polskiej w ZSRS 1945-1991*, t. 1, red. A. Hlebowicz, Warszawa 2021, s. 388-391.

i dekoracji malarskiej, m.in. ołtarze, obrazy, rzeźby oraz malowidła. Niektóre z nich duchowny prawosławny przekazał wspólnocie rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kutach, m.in. dwie figury św. Jana Nepomucena, rzeźbę św. Grzegorza Oświeciciela, rzeźbę Chrystusa Ukrzyżowanego, obraz Matki Bożej Niepokalanej, figurę św. Antoniego, obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem oraz fisharmonię z początku XX wieku⁹³. W Kutach zachował się największy i najlepiej utrzymany cmentarz ormiański na Ukrainie. Znajduje się tam wiele nagrobków Ormian, w tym wspomnianego wyżej ks. Samuela Manugiewicza (zm. 1956). Od 2008 roku prace inwentaryzacyjne i porządkowe na cmentarzu prowadzi Fundacja Ormiańska z Warszawy⁹⁴.

Po wyjeździe duszpasterza i wiernych z Łyśca w budynku dawnej świątyni pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny nowi gospodarze umieścili siedzibę wojskowej komisji poborowej, a następnie magazyn produktów spożywczych. W latach 60. XX wieku kościół przebudowano na kinoteatr, dokonując znaczących zmian w architekturze (zburzono górną część wieży, dobudowano przedsionek i podcienia wokół kościoła). W miejscu prezbiterium usytuowano scenę z ekranem. W okresie powojennym rozebrano kaplicę pw. św. Grzegorza Oświeciciela z 1872 roku, z kolei budynek dawnej plebanii zaadaptowano na szkołę muzyczną. W 1996 roku kościół odzyskali miejscowi katolicy obrządku łacińskiego, którzy rozpoczęli remont świątyni i przystosowanie jej do potrzeb kultu religijnego. Kilkaset metrów od kościoła znajduje się cmentarz katolicki z kaplicą z początku XX wieku. W okresie powojennym do kaplicy cmentarnej przeniesione zostały elementy wyposażenia kościoła, których ks. Magierowski nie zabrał do Polski, m.in. drewniana figura św. Grzegorza Oświeciciela, która później została skradziona, gipsowa figura św. Józefa z Dzieciątkiem oraz obrazy o tematyce religijnej⁹⁵.

Po zakończeniu działań wojennych kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Stanisławowie (obecnie Iwano-Frankiwnsk) został odebrany wiernym obrządku ormiańskiego. Jak już wspomniano, operatywny proboszcz ormiański ks. Kazimierz Filipiak w ramach ekspatriacji wywiózł wyposażenie kościoła i plebanii. W okresie powojennym przez pewien czas w kościele mieściły się pracownie ukraińskich artystów. W 1970 roku obiekt wyremontowano i umieszczono w nim Muzeum Religii i Ateizmu. Dzięki tej funkcji budynek zachował dobry stan techniczny. Gmach plebanii przeznaczono na siedzibę szkoły muzycznej. Tak w 1973 roku wygląd kościoła i cmentarza charakteryzował cytowany już wyżej Jan Hasso Agopsowicz:

Kościół ormiański dobrze zachowany dzięki temu, że urządzono w nim muzeum ateistyczne, czy raczej ateizmu (...). Cmentarz wygląda jak busz afrykański

⁹³ Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 53; Krzyżowski, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu*, s. 31-32; Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Kutach ks. Eugeniusza Łabiaka oraz parafian, Kuty nad Czeremoszem 16 marca 2014.

⁹⁴ *Pamiętajcie o naszych zmarłych*, red. L. Graczyk, M. Axentowicz-Bohosiewicz, Kuty-Warszawa 2008, passim.

⁹⁵ Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 110-111; Krzyżowski, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu*, s. 26-28; K. Rynkiewicz, *Byłam, widziałam, przeżyłam. Zapiski i spostrzeżenia misjonarki. Stanisławów – Iwano-Frankiwnsk 1989-2009*, Marki 2011, s. 76-77.

zarośnięty zupełnie chwastami i krzakami. Groby poniszczone i częściowo pootwierane. Po godzinnym szukaniu cudem znalazłem grobowiec rodziców, na szczęście cały i nienaruszony⁹⁶.

Cmentarz katolicki, o którym była mowa, władze sowieckie zlikwidowały w latach 80. XX wieku. Nagrobki zrównano z ziemią, a na miejscu dawnej nekropoli założono park oraz zbudowano hotel. W 1990 roku budynek kościoła władze sowieckie przekazały Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej, która przeprowadziła remont i przystosowała go do kultu religijnego⁹⁷.

Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Śniatyniu na Pokuciu został zamknięty w 1945 roku i przekazany na potrzeby miejscowej szkoły. W okresie powojennym rozebrano dzwonnice, usunięto postumenty świętych usytuowane na placu kościelnym oraz zdjęto krzyż z fasady kościoła. Obiekt pozbawiono sakralnego wyposażenia i przekształcono w salę gimnastyczną, którą połączono korytarzem z budynkiem szkoły. Wewnątrz zainstalowano drabinki oraz przyrządy do gry w koszykówkę. W takiej formie budynek dawnego kościoła ormiańskiego funkcjonował przez dziesięciolecia; dopiero w 2008 roku został zamknięty z powodu złego stanu technicznego. Dawna plebania po wojnie użytkowana była jako dom mieszkalny⁹⁸.

Po opuszczeniu w 1945 roku Tyśmienicy przez ks. Jana Lechowskiego, ostatniego duszpasterza tamtejszej parafii ormiańskiej, kościół pw. św. Kajetana z Thieny został zamknięty. Nie wiemy, czy był wykorzystywany do celów pozasakralnych ani co stało się z wyposażeniem świątyni. W 1958 roku decyzją lokalnych władz budynek kościoła został rozebrany, a uzyskany z rozbiórki materiał wykorzystany do rozbudowy kołchozu. Przetrwała za to plebania, usytuowana nieopodal dawnego placu kościelnego, która w okresie powojennym została przebudowana i zaadaptowana na przychodnię lekarską⁹⁹.

Zakończenie

Okres II wojny światowej przyniósł dotkliwe i nieodwracalne skutki dla funkcjonowania Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce. Represje Sowietów i Niemców wobec duchowieństwa i wiernych, delegalizacja instytucji kościelnych i ekspatriacja ludności w granice Polski powojennej doprowadziły do likwidacji lwowskiej archidiecezji ormiańskiej. Część zbiorów została skonfiskowana przez Sowietów i wcielona do zbiorów państwowych: archiwów, bibliotek i muzeów

⁹⁶ BUMK, rps 1928/III, List J. Hasso Agopsowicza do prof. E. Śluszkiewicza, Nowy Sącz 15 sierpnia 1973, npg.

⁹⁷ Z. Hauser, *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej*, t. 1, *Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1998, s. 131; J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 126; Y. Smirnov, *Parafialna sviatynia stanyslavivskykh Virmen*, „Halytska Brama”, (2009) nr 1-3, s. 46; Krzyżowski, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu*, s. 25-26.

⁹⁸ Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 131; Krzyżowski, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu*, s. 31-32; Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Śniatynie ks. Leonida Kukliszyna, Horodenka 15 marca 2014.

⁹⁹ Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 136; Krzyżowski, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu*, s. 29-31.

Ukraińskiej Sowieckiej Socjalistycznej Republiki. Wszystkie bez żadnego wyjątku nieruchomości należące do instytucji Kościoła ormiańskiego zostały odebrane prawowitemu właścicielowi i znacjonalizowane. Władze kościelne nie otrzymały za utratę swojego mienia żadnej rekompensaty. Pozostawione przez polskich Ormian dziedzictwo kultury materialnej ulegało stopniowo dewastacji i zapomnieniu w czasach sowieckiego reżimu. Ewakuowane w granice powojennej Polski dzieła sztuki ormiańskiej oraz zbiory archiwalno-biblioteczne przechowywane są obecnie w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie oraz w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Analiza sytuacji poszczególnych parafii i instytucji kościelnych pozwala stwierdzić, że możliwość ewakuacji mienia kościelnego nierzadko uzależniona była od lokalnych czynników, takich jak ilość miejsca w wagonach kolejowych, czy przychylności urzędników Państwowego Urzędu Repatriacyjnego. Nie bez znaczenia było zaangażowanie i determinacja duszpasterzy i wiernych podejmujących ryzyko przewozu dzieł sztuki i pamiątek, które w świetle prawa sowieckiego nie podlegały rewindykacji. Najwięcej udało się ewakuować dzieł sztuki i pamiątek z kościoła ormiańskiego w Stanisławowie. Pomyślnie ewakuację przeprowadzono w parafiach: Horodenka, Łysiec, Sniatyn, Tyśmienica, choć trudno aktualnie precyzyjnie odtworzyć losy poszczególnych pamiątek. Nie posiadamy szczegółowych informacji na temat przebiegu ewakuacji w Brzeżanach i Kutach. Na obszarze Ukraińskiej Sowieckiej Republiki w okresie powojennym pozostało wiele pamiątek należących do instytucji Kościoła ormiańskiego, które ulegały rozproszeniu, kradzieży, a nawet były celowo niszczone w akcie manifestacji nowego porządku społecznego wdrażanego przez sowiecki reżim. Większość świątyń przetrwała do naszych czasów w różnym stanie technicznym, z wyjątkiem kościoła w Tyśmienicy. Zachowały się także nieliczne elementy wyposażenia świątyń ormiańskich zdeponowane w cmentarnych kaplicach. Obiekty sakralne: kościoły, kaplice i cmentarze są najbardziej wyrazistymi przykładami kultury materialnej pozostawionej przez Ormian polskich na obszarze dawnych Kresów Południowo-Wschodnich. Zabytki te świadczą o kilkunastowiecznej obecności społeczności ormiańskiej w mozaice etniczno-religijnej regionu oraz przypominają o bogatej historii, kulturze i tradycji wielu pokoleń.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
zespół 304 C. K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty
sygn. 12 k, Kościół katolicki obrz. ormiańskiego.

Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie
zespół 17, Kościół św. Trójcy w Gliwicach
sygn. 75, Papiery osobiste ks. Kazimierza Roszko (1945-1963).

sygn. 83, Inwentarze i spisy ruchomości (1945-1985).

bez sygn., K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańsko-katolickiego w Polsce*, Gdańsk 10 kwietnia 1984.

Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Oddział Zbiorów Specjalnych

Spuścizna prof. Eugeniusza Słuszkiewicza

rps 1928/III, Korespondencja Jana Hasso Agopsowicza do prof. Eugeniusza Słuszkiewicza.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka

Oddział Rękopisów

f. 9: Archiwalia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich

sprawa 3896/20, Akta Oddziału Rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

sprawa 3896/28, Akta Oddziału Rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Zbiory Tomasza Krzyżowskiego w Krakowie

bez sygn., Kopia listu Wandy Bogdanowicz do Franciszki i Romana Krzysztofowiczów, Kraków 13 kwietnia 1949.

Źródła drukowane

Donigiewicz Bogdan, *Wspomnienia*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, (2021) nr 106/107, s. 15-19.

Inwentarz archiwalny spuścizny arcybiskupa Józefa Teodorowicza (1864-1938), oprac. K. Kubik, Warszawa 2009.

Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich, dział ormiański oprac. K. Roszko pod red. E. Słuszkiewicza, dział gruziński oprac. J. Braun, Warszawa 1958.

Kościalkowska Janina, *Łódź bukowa*, Londyn 1988.

Krzyżowski Tomasz, *Inwentarz katedry ormiańskiej i probostwa we Lwowie z 1880 roku*, w: *Ormianie polscy: kultura i dziedzictwo. Studia i materiały źródłowe zebrane dla uczczenia jubileuszu dziesięciolecia Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich*, red. A.A. Zięba, Warszawa-Kraków 2016, s. 233-272.

Krzyżowski Tomasz, *Ksiądz Adam Roszko-Bogdanowicz (1898-1941) we wspomnieniach Marii Kapri (1894-1985)*, „Nasza Przyszłość”, 135 (2021) s. 233-303.

Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli. Dokumenty i materialy, t. 1, 1939-1953, red. Y. Slyvka, Kyiv 1995.

Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes: 1939-1945, Première partie: 1939-1941, éd. par P. Blet et al., Città del Vaticano 1967.

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka: peremishchennia i vtraty fondiv, t. 1, 1939-1945: *zbirnyk dokumentiv i materialiv*, nauk. red. G. Svarnyk, Lviv 2010.

Matwijów Maciej, *Sprawozdanie „Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie” z 1940 r.*, „Rocznik Lwowski”, (1997-1998) s. 7-30.

Pisowicz Andrzej, *Wspomnienie o Wartanie Grigorianie*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 7 (2020) s. 329-332.

Rynkiewicz Krystyna, *Byłam, widziałam, przeżyłam. Zapiski i spostrzeżenia misjonarki. Stanisławów – Iwano-Frankiwnsk 1989-2009*, Marki 2011.

Schematismus archidioecesis leopoliensis ritus armeno-catholici pro anno Domini 1939, Leopoli 1939.

Wołczański Józef, *Inwentarz archiwum Kurii archidiecezji ormiańskokatolickiej we Lwowie za lata 1616-1939*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 90 (2008) s. 233-285.

Opracowania

Arutiunov Tigran, Levyk Bohdan, *Virmeny v istorii Lvova*, Lviv 2021.

Azizian Samvel L., *Stanovyshche Lvivskoi arkhidiietsezi virmenskoj katolytskoi Tserkvy pid chas Druhoi svitovoi viiny*, „Skhidnyi Svit”, (2016) nr 4, s. 29-40.

Buľhakowa-Sytnyk Ludmiła, *Zbiory Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego IN NANU we Lwowie*, w: *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy*. Muzeum Zamojskie, red. W. Deluga, Zamość 2010, s. 52-54.

Chrząszczewski Jacek, *Kościół Ormian polskich*, Warszawa 2001.

Das Lemberger Evangeliar: eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts, hrsg. von G. Prinzing, A. Schmidt, Wiesbaden 1997.

Dashkevych Yaroslav, *Likvidatsiia virmeno-katolytskoi Tserkvy v Halychyni 1945 r.*, w: tegoż, *Virmeny v Ukraini dorohamy tysiacholit. Zbirnyk naukovykh prats*, Lviv 2012, s. 1072-1074.

Gliński Andrzej, *Informacje o Ormianach polskich w zbiorach Instytutu Matenadaran w Erywaniu*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, (2014) nr 35, s. 55-63.

Głębicka Halina, *Ormianie w życiu kulturalnym i artystycznym Galicji*, „Przegląd Wschodni”, 3 (1994) z. 3, s. 507-524.

Grigorian Wartan R., *Istorija armianskich kolonij Ukrainy i Polszy (armianie w Podolii)*, Erevan 1980.

Haiuk Irina, *Iliustrovana entsyklopediia Virmenskoj kultury v Ukraini s katalohizovanim dodatkom pereliku pamiatok virmenskoj kultury v muzeiakh ta zapovidnykakh*, t. 1, Lviv 2012.

Hauser Zbigniew, *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej*, t. 1, *Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1998.

Hlebowicz Adam, Pełczyński Grzegorz, *Ks. Samuel Manugiewicz*, w: *Zostali na Wschodzie. Słownik inteligencji polskiej w ZSRS 1945-1991*, t. 1, red. A. Hlebowicz, Warszawa 2021, s. 388-391.

Kajetanowicz Dionizy, *Katedra ormiańska i jej otoczenie (przewodnik)*, Lwów 1926.

Kennedy Grimsted Patricia, *Archives and manuscript repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia*, Book 1, *General bibliography and institutional directory*, Princeton 1988.

Król-Mazur Renata, *Teodorowicz Józef Teofil*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 53, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2020, s. 162-171.

Krucki Łukasz, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego w świetle schematyzmu archidiecezjalnego z 1939 r.*, „Roczniki Teologiczne”, (2017) nr 4, s. 75-97.

Krzyżowski Tomasz, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskokatolickiego w latach 1902-1938*, Kraków 2020.

Krzyżowski Tomasz, *Biblioteka arcybiskupa ormiańskiego Józefa Teodorowicza: jej losy w czasie II wojny światowej i w latach powojennych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 179-206.

- Krzyżowski Tomasz, *Jan Hasso Agopsowicz (1915-1982) – Ormianin, bibliofil, twórca ekslibrisów*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 8 (2021) s. 205-232.
- Krzyżowski Tomasz, *Kajetanowicz Dionizy (1878-1954) – duchowny ormiańskokatolicki, wikariusz kapitulny archidiecezji ormiańskiej we Lwowie, działacz ormiański, publicysta*, w: *Materiały do „Encyklopedii Ormian polskich”* (mps w zbiorach autora).
- Krzyżowski Tomasz, *Koncepcja powstania Archidiecezjalnego Muzeum Ormiańskiego we Lwowie: stan i perspektywy badań*, w: *Polskie muzealnictwo w okresie międzywojennym*, red. A. Degler, Wrocław 2024, s. 329-347.
- Krzyżowski Tomasz, *Ksiądz dr Józef Depowski (1879-1939) – kapłan lwowskiej archidiecezji ormiańskiej, nauczyciel, wychowawca i społecznik*, „Resovia Sacra”, (2020) nr 27, s. 343-370.
- Krzyżowski Tomasz, *Kulisy nominacji następcy ormiańskokatolickiego arcybiskupa Lwowa Józefa Teodorowicza*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, (2018) nr 5, s. 249-263.
- Krzyżowski Tomasz, *Ormiańskie świątynie i cmentarze na Pokuciu. Okres sowiecki i postsowiecki*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, (2014) nr 78-79, s. 24-36.
- Krzyżowski Tomasz, *Starodruki z kolekcji arcybiskupa Józefa Teodorowicza: przyczynek do badań bibliofilstwa w środowisku Ormian polskich*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 9 (2022) s. 135-151.
- Krzyżowski Tomasz, *Ze Lwowa na Dolny Śląsk: wojenne i powojenne losy benedyktynek ormiańskich*, w: *Niewiasty z pastorałami. Portrety księń klasztoru benedyktynek ormiańskich we Lwowie: historia, konteksty, konserwacja*, red. A.A. Zięba, Warszawa-Kraków 2021, s. 101-112.
- Krzyżowski Tomasz, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego we współczesnych zbiorach lwowskich archiwów, bibliotek i muzeów*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 3 (2015) s. 95-114.
- Malicka Katarzyna, *Ewakuacja kościołów i klasztorów lwowskich w 1945 r.*, w: *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917-1990)*, t. 1, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Rzeszów 2015, s. 79-99.
- Matwijów Maciej, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996.
- Matwijów Maciej, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939-1946*, Wrocław 2003.
- Ohanowicz-Tarasiuk Maria, *Ochrona dziedzictwa ormiańskiego w działaniach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 7 (2020) s. 313-318.
- Olszański Tadeusz, *Kresy Kresów Stanisławów*, Warszawa 2008.
- Pamiętajcie o naszych zmarłych*, red. L. Graczyk, M. Axentowicz-Bohosiewicz, Kutry-Warszawa 2008.
- Pełczyński Grzegorz, *Represje wobec duchowieństwa Archidiecezji Ormiańskokatolickiej we Lwowie podczas drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu*, „Zesłaniec. Pismo Rady Naukowej Zarządu Głównego Związku Sybiraków”, (2019) nr 76, s. 63-69.
- Petrowicz Gregorio, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, parte terza, 1686-1954, Roma 1988.
- Rydzkowska-Kozak Joanna, *Ormiańskie malarstwo miniaturowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa-Toruń 2014.

- Rzemieniecki Konrad, *Rękopisy związane z historią i kulturą Ormian w zbiorach Działu Rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 2 (2013) s. 199-217.
- Smirnov Jurij, *Parafialna sviatynia stanyslavivskykh Virmen*, „Halytska Brama”, (2009) nr 1-3, s. 46.
- Smirnow Jurij, *Das Schicksal der armenisch-katholischen Kirche in Galizien während des zweiten Weltkriegs und in der Nachkriegszeit*, „Resovia Sacra” (2007/2008) nr 14-15, s. 221-239.
- Smirnow Jurij, *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów 2002.
- Smirnow Jurij, *Odzyskana świątynia*, „Gazeta Lwowska”, (2023) nr 1-2, s. 6.
- Trojanowska Marta, *Matka Boża Zwycięska z Bolestraszyce k. Przemyśla. Wizerunek tajemniczy*, w: *Wędrujące Madonny. Wizerunki Madonn kresowych na Podkarpaciu. Materiały z konferencji naukowych odbytych w latach 1916-2020 w Przemyśle*, Przemyśl 2020, s. 179-188.
- Trojanowska Marta, *Śniatyńska Madonna Ormiańska w kościele parafialnym pw. Narodzenia NMP w Krzywczu*, w: *Wędrujące Madonny. Wizerunki Madonn kresowych na Podkarpaciu. Materiały z konferencji naukowych odbytych w latach 1916-2020 w Przemyśle*, Przemyśl 2020, s. 43-52.
- Włodek Przemysław, *Lwów*, cz. 1, *Stare miasto*, Kraków 2013.
- Wołczański Józef, *Martyrologium księży ormiańskokatolickich w archidiecezji lwowskiej po II wojnie światowej w świetle źródeł sowieckich*, w: *Polacy w Armenii*, red. E. Walewander, Lublin 2000, s. 193-219.
- Zaleski Tadeusz, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001.

Relacje świadków

- Relacja pisemna dr Urszuli Paszkiewicz, Warszawa 28 grudnia 2022.
- Relacja ustna Bogdana Donigiewicza (ur. 1932), Kraków 26 września 2023.
- Relacja ustna duchownego greckokatolickiego Michaiła Bugaja, Brzeżany 31 października 2013.
- Relacja ustna Ireny i Jadwigi Zappe, Lwów 1 lipca 2011.
- Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Kutach ks. Eugeniusza Łabiaka oraz parafian, Kuty nad Czeremoszem 16 marca 2014.
- Relacja ustna proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Śniatynie ks. Leonida Kukliszyna, Horodenka 15 marca 2014
- Relacja ustna Stanisława Łazarskiego (ur. 1929), Kraków 25 września 2023.

Netografia

- <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespól/-/zespól/160083> (dostęp: 23.09.2023).
- <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespól/-/zespól/160236> (dostęp: 23.09.2023).
- <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespól/-/zespól/24678> (dostęp: 23.09.2023).
- <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespól/-/zespól/52008> (dostęp: 23.09.2023).
- <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespól/-/zespól/66816> (dostęp: 23.09.2023).